بنکەی توێژینەوە (8)

ئەتنۆدیمۆگرافیای باشووری کوردستان

د. عەبدوڵڵا غەفور

ئەتنۆ- دیمۆگرافیای باشووری کوردستان

عەبدوڵڵا غەفور

هەولێر - ٢٠٠٦

ناوی کتێب: ئەتنۆ- دیۆگرافیای باشووری کوردستان

- نووسینی: عەبدوڵڵا غەفور
- نەخشەسازی ناوەوە: هەردی
- بەرگ: ڕێبین
- سەرپەرشتی چاپ: هێمن نەجات
- ژمارەی سپاردن: (٨٦٥)
- تیراژ: ٢٠٠٠ دانە
- چاپی یەکەم ٢٠٠٦
- نرخ: ١٥٠٠ دینار
- چاپخانە: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە

زنجیرەی کتێب (٦)

پێرستی تابلەکان

سەرباری ئاماری

بەرایی چاپی یەکەم

دانیشتوان لە باشووری کوردستاندا، زیاتر لە بەشەکانی دیکەی کوردستان لە ئاڵوگۆڕدان. لە ئەنجامی چەند فاکتەرێکی دیاریکراوی وەک: نەبوونی ئاشتی و ئاسایش و هێمنی، کۆچ و ڕەوپێکردنی بەردەوامی ناوچە جیاجیاکانی کوردستان و پۆلیتیکی بەعارەبکردن و کوشتنی بەکۆمەڵی خەڵکی کوردستان و...تاد. ئەمانە هەمووی پێکەوە، کارێکی زۆر گەورەیان کردۆتە سەر ڕێژەی زۆربوون یان کەمبوونی دانیشتوان و دابەشبوونی جوگرافی و پێکهاتەی نەتەوەیی و شوێنی ژیان (نشینگە) و گوزەرانی کۆمەڵانی خەڵک لە شار و گوندەکانی باشووری کوردستان بەتایبەتی و لەگشت کوردستانی گەورەدا بەگشتی.

نووسەر لەم لێکۆڵینەوەیەدا، ناوچەی باشووری کوردستان وەک پارچەیەک لە هەموو کوردستانی گەورە وەرگرتووە، واتا مەبەستی (یەک خاک) لەبەر چاو گیراوە، لەبەر ئەوە دەبینین، ناوی عێراق نەهێنراوە، جگە لەو شوێنانەی کە زۆر پێویستن و ئەو هێندە جێگایانەی پەیوەندی بەبەراوردکردن و ڕوونکردنەوەی ڕووداوێکی دیاریکراوەوە یا هێنانەوەی فاکتەرێکەوە هەیە.

باشووری کوردستان وەک لەم پەرتووکەدا دیاریکراوە، دوور نییە بۆ هەندێ کەس جێگەی گومان بێ، لە وەڵامی هەموو ئەوانەدا دەڵێم: بەپێی بەڵگەی مێژوویی، هیچ شوێنێ لەخۆڕا لە نێو چوارچێوەی ئەم ناوچەیەی کوردستاندا کۆنەکراوەتەوە.

ئەم پەرتووکەی لەبەر دەستاندایە، بۆ هەمان کێشە تەرخانکراوە، کە وەختی خۆی نووسەر لە وتاری (باری ئەتنۆ- دیمۆگرافی لە باشووری کوردستاندا) بەزمانی ڕووسی باسیکردووە، ڕەنگە ئەمە وا لەهەندێ کەس بکات، بڵێن ئەم پەرتووکە هەمان وتاری ناوبراوە و بۆ سەر زمانی کوردی وەرگێردراوە، بەڵام لە ڕاستیدا وانییە، بەڵکو بە ناوەڕۆک و داڕشتن و ژمارەو شیکردنەوەو بۆچوون، بەتەواوی لەگەڵ خودی وتارەکەدا، جیاوازی هەیە. بۆیە پێویستە وەک کارێکی سەربەخۆ تێیبڕوانن، بەڵام لەهەمان کاتدا، وتارەکەش وەک کارەکانی دیکەی نووسەر، لەکاتی خۆیدا بێسوود نەبووە و بۆ نووسینی ئەم پەرتووکەش کەڵکی لێ وەرگیراوە.

بۆ نووسینی ئەم پەرتووکە، گەلێ سەرچاوەی جیاواز بەکارهێنراوە، بەتایبەتی بڵاوکراوەی فەرمی لەسەرژمێری و ساڵنامەی ئاماری، بەڵام ئاشکرێ ژمارەکان وەك شتێکی بێ چەندوچوون وەرنەگیراون. چونکە نووسەر بەتەواوی دڵنیایە لەهەبوونی گەلێ هەڵە و کەموکوڕی لە ژمارەکانی کە لە سەرچاوەکاندا هاتوون، بەڵام لە حیسابکردنیاندا دڵنیایە. هەروەها گەلێ پەرتووکیش کە بەزمانە جیاجیاکان نووسراون بەتایبەتی بۆ باسکردنی ئەم بەشەی کوردستان تەرخان کراون.

بەرای من، زمانی کوردی بۆ نووسینی جوگرافیا هێشتا لاوازە. لەبەر ئەوە دوور نییە، هەندێ لەو زاراوانەی کە لێرەدا بەکارهاتوون، لای هەندێ نووسەری دیکە بە شێوەیەکی تر بەکاربهێنرێن. ئەم نووسینە، هەوڵێکی دیکەیە لە پێناوی ئاشناکردنی خوێندەواران بەم زمانە و بەهێزکردنی بناغەی زمانی جوگرافیا بە زمانی کوردی.

لەم باسەدا، نووسەر تەنیا ناوە نارەسمیەکانی بەکارهێناوە. بۆ نموونە، کۆیە لە جیاتی کۆیسنجق، بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە، کە ناوە فەرمیەکانمان پشتگوێخستوە، بەڵکو بەرامبەر هەر ناوێکی نافەرمی ناوە فەرمیەکەمان (ئەگەر هەبێ)، لە نێوان دوو کەوانەدا داناوە و هەوڵی زۆرماندلوە، ناوەکان وەك خۆی لەلایەن خەلکی ناوچەکانەوە، چۆن دەگوترێ بەو شێوەیە بیاننووسین.

هیوادارم ئە پەرتووکە، شوێنی خۆی لەتەك نووسینەکانی دیکەی جوگرافیازانی کوردستاندا بکاتەوە، لەهەمان کاتیشدا، کەلێنێکی گەورەش لە نامەخانەی هەژارەکەی کوردستاندا پڕبکاتەوەو ببێتە هاندەرێکی باش، بۆ نووسینی باس و لێکۆڵینەوەی تێروتەسەل لەسەر جوگرافیای کوردستان.

نووسەر سوپاسی دکتۆر حوسێن محەمەد عەزیز دەکات بۆ یارمەتی زمانەوانی.

عەبدوڵڵا غەفور
نینس هامن-سوێد
١٩٩٤-٧-٢٢

بەشی یەکەم

دینامیکی ژمارەی دانیشتوان

سەرەتای ناونووسکردنی خەڵک لە باشووری کوردستاندا، بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانییەکان دەگەڕێتەوە. ئەم ئیمپراتۆریەتە، بەمەبەستی کۆکردنەوەی باج و گرتنی سەرباز و لەسەر داخوازی وڵاتەکانی ئەورووپا، بۆ یەکەمین جار لە مێژوودا، لە ساڵی ١٨٣١، یەکەمین سەرژمێری خۆی کرد و تەنیا پیاو تۆمارکران. بەگوێرەی ئەم کارە ژمارەی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) چەند سەد هەزار کەسێ بوون، سەرژمێری دووەم لە ساڵی ١٨٤١ بە ئەنجام گەیەنرا. سەرئەنجامەکەی وای نیشاندا، کە ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ، دوو تا سێ هەزار کەسێکی زیادکردووە، ئەمەیان دوا ناونووسکردن بوو، کە لەم ویلایەتەدا لە چوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا کراوە.

دوای جەنگی یەکەمی جیهان، خاکی ئیمپراتۆری عوسمانی، لە نێوان بەریتانیای گەورەو فەرەنسا و رووسیا دا دابەشکرا. بەگوێرەی پەیمانی (سایکس پیکۆ) و (سان ریمۆ) لەسەر هەر ناوچەیەك دەوڵەتێکی سەربەخۆی لێ دامەزرێنرا، ویلایەتی موسڵیش، پاش گفتوگۆیەکی دووروودرێژ لە ساڵی ١٩٢٥ بە عێراقی عارەبی تازە دروستبۆوە، لەگەڵ هەردوو ویلایەتی بەغدا و بەسرە پێکەوە لکێندرا.

دەوڵەتی تازە دروستبووی عێراق، بۆ جاری یەکەم بە پشتیوانی ئینگلیزەکان لە ساڵی ١٩٢٧ خەلکیان ناونووس کرد. ئەویش بەمەبەستی ئەوەی کە بزانن، ژمارەی دانیشتوان بەگشتی و ژمارەی هێزی چەکدار بەتایبەتی چەندە، جگە لە دەستنیشانکردنی باج وەرگرتن. لەوساوە تا ئەمڕۆ، شەش جاری دیکە سەرژمێری گشتی کراوە و بڕیاردراوە کە هەر دە ساڵ جارێ دووبارە بکرێتەوە و بڕیارەکەش بە گشتی پەیڕەوی لێ کراوە، جگە لە سەرژمێری گشتی پێنجەم

نەبێ، کە دەبوایە لە ساڵی ١٩٦٧ دا ئەنجام بدرایە، بەڵام لەبەر مەبەستی ڕامیاری- سەربازی، بەتایبەتی بەرپابوونی شۆڕشی کوردستان و دامەزراندنی هێزی پێشمەرگە، کە نەدەتوانرا ژمارەیان دیاری بکرێ، زانینی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی باشووری کوردستانیش، دوو ساڵیان پێشخست، واتا لە ساڵی ١٩٦٥ دا ئەنجامیاندا.

ژمارەی دانیشتوانی باشووری کوردستان، بەگوێرەی ئەنجامی حەوت سەرژمێری گشتی، کە لە نێوان ساڵەکانی (١٩٢٧- ١٩٨٧) کراون، لە تابلی (١) دیاری کراوە.

تابلی ١

گەشەکردنی ژمارەی دانیشتوانی باشووری کوردستان لە نێوان ساڵەکانی ١٩٢٧-١٩٨٧

ساڵ	ژمارەی دانیشتوان	جیاوازی نێوان ساڵەکان	ڕێژەی زیادبوون %
١٩٢٧	٦١٣٣٤٧	-	-
١٩٣٥	١٠١٠٩٠٥	٣٩٧٥٥٨	٦٤,٨
١٩٤٧	١٣٨٣٣٧٨	٣٧٢٤٧٣	٣٦,٨
١٩٥٧	١٨٢٢٣٩٠	٤٣٩٠١٢	٣١,٧
١٩٦٥	٢٢١٧١٠٩	٣٩٤٧١٩	١٧,٨
١٩٧٧	٣٣٠٣٣١٠	١٠٨٦٢٠١	٤٨,٩
١٩٨٧	٤٣٨٦٦٩٧	١٠٨٣٣٨٧	٣٢,٨

پێش شیکردنەوە، بەپێویستی دەزانین بە خوێنەرانی هێژای ڕابگەیەنین کە ژمارەکانی نێو تابلکە، بەهیچ شێوەیەك نەخشەیەکی ڕاستمان نیشان نادەن، لەبەر کۆمەڵێ کەموکوڕی کە لە ئەنجامی کۆمەڵێ هۆی تایبەتدا، لە کاتی

سەرژمێری گشتیدا ڕوویانداوە. گشت سەرژمێرییەکان، جگە لە سەرژمێری ساڵی ١٩٥٧، لە بارودۆخێکی پڕ لە ئاڵۆزی رامیاریدا کراون، کە بۆتە هۆی تۆمارنەکردنی نەك هەزارەها خەڵك، بەڵکو دەیان ئاوەدانیش.

کۆمەڵانی خەڵکی پێش ساڵەکانی شەست، بەچاوی پڕ لە گومانەوە سەیری سەرژمێری گشتییان دەکرد، لایان وابوو ئەو کارە بۆ سەندنی باج و گرتنی سەربازە، بۆیە بە هەر شێوەیەك بوایە، خۆیان لێ لادەدا، ئەم تێڕوانینەش تاکو ئێستا لە گوندەکاندا، بەتەواوی کۆتایی پێ نەهاتووە. هەروەها نەبوونی ڕێگەوبانی چاك بۆ ئۆتۆمبێل، لەپێش هەفتاکاندا ببووە هۆی پشتگوێخستنی تۆمارکردنی دانیشتوانی ئەو گوندانەی کە لە شوێنی سەخت دروستکرابوون.

خەڵك لە باشووری کوردستان، بەتایبەتی لە گوندەکان، ناونووسکردنی کچەکانیان بە پێویست نەدەزانی. لایان وابوو کە بەو کارە لە نێو کۆمەڵدا ناویان دەزڕێ بەگشتی کارێکی پێویست نییە. هەروەها ناونووس نەکردنی هەزاران لە کوردە کۆچکردووەکان، کە لەوڵاتانی دەوروبەر و ئەورووپا دەژین، جگە لەوەی کە خۆیان بە هاوڵاتی ئەو وڵاتانەش دانەناوە. لەگەڵ ئەو هەموو هۆ نێگەتیڤانەشدا، کەچی هێشتا ژمارەکان، بۆ ڕوونکردنەوەی گەشەکردنی ژمارەی دانیشتوان بێسوود نین.

دانیشتوانی باشووری کوردستان، وەك ژمارەکانی نێو تابلی ژمارە ١ نیشانانی دەدەن، لەو نیو سەدەیەی دواییدا، ٣ ملیۆن و ٧٧٣ هەزار کەس زیادیکردووە. بەواتایەکی دیکە، ژمارەی دانیشتوان لە نێوان ساڵەکانی ١٩٢٧-١٩٨٧، لە ٦١٣ هەزار کەسەوە، گەیشتۆتە ٤ ملیۆن و ٣٨٧ هەزار کەس. لەو سەردەمەدا، ڕێژەی زیادبوونی ساڵانە ٣,٨٪ بووە. هۆیەکانی ئەم زیادبوونە مەزنە بۆ چەند فاکتەرێك دەگەڕێتەوە:

١- بەرزیی ڕێژەی لە دایکبوون

ڕێژەی لە دایکبوون لە باشووری کوردستاندا، لە هەشتاکاندا دەوروبەری ٠,٠٤٥٪ (٤٥ لە هەزار) منداڵ بوو، ئەمەش نەك لە نێو چوارچێوەی سنووری کوردستاندا، بەڵکو لە گشت کیشوەری ئاسیادا، بەیەکێ لە بەرزترین ڕێژەی لە دایکبووان دادەنرێ، بۆ بەراوردکردن دەڵێین، ئەم دیاردەیە لە ساڵی ١٩٨٨، لە تورکیا ٠,٠٢٤٪، لە عێراق ٠,٠٤٣٪، لە ئێران ٠,٠٤٢٪، لە سوریا ٠,٠٤٤٪ بووە[٢]، بەرزی ڕێژەی لە دایکبووان لە باشووری کوردستاندا، بۆ چەند هۆیەکی گرنگ دەگەڕێتەوە، لەوانە، ڕێنەگرتن لە منداڵبوون، با ژمارەشیان لە نێو یەك خێزاندا زۆر بێ، چونکە لەنێو کۆمەڵگەی کوردستاندا واباوبووە، کە (هەموو منداڵێ ڕسقی لەگەڵ خۆیەتی)، نابێ دەست لەکاری خوا بدرێ. ژنهێنانی زوو (١٨ ساڵ و بەرەوژوور) و مێردکردنی زوو (١٦ ساڵ و بەرەو ژوور). ئەوەی ئاشکرایە، لەو ساڵانەی دواییدا کوڕ درەنگتر بەخاوەن ژن و کچانیش درەنگتر بە مێرد دەبن. هۆیەکەش بۆ باری ئاڵۆزی کوردستان و سەختی ژیان و بێکاری و نەبوونی خانووبەرەی سەربەخۆ و زۆری تێچوونی ژنهێنان دەگەڕێتەوە. لە نێو کۆمەڵگەی کوردستاندا، کوڕی بێ ژن و کچی بێ مێرد، دوای تەمەنی ٢٠ ساڵی بەچاوی گومانەوە تەماشا دەکرێن و دەکەونە بەر پلارهاویشتن. ژنانی کوردستان لە منداڵبووندا، گەلێ بە پێزن، لە هەزار ژنی تەمەن (١٤-٤٥) ساڵیدا، (٨٠٠) یان منداڵیان دەبێ[٣]. زانستی دیمۆگرافی لەو ساڵانەی دواییدا، لەو ڕێژەیەی زیاتر تۆمارنەکردووە. ڕێگە نەگرتن لە منداڵبوون، چەکی دەستی دایك و باوکە بۆ بەرگریکردن لە ڕێژەی زۆربوونی مردن لەنێو منداڵاندا، پارێزگاریکردنی خێزان لە کوێربوونەوە، پشتی دایك و باوکە لە دوارۆژدا.

٢- نزمبوونی ڕێژەی مردن

گومانی تێدا نییە، کە لەو ساڵانەی دواییدا، نزمبونەوەی ڕێژەی مردنی سروشتی، لەنێو دانیشتوانی کوردستاندا، زۆر بەئاشکرایی دیارە. بۆ نموونە، ئەم دیاردەیە لە پەنجاکاندا، لە دەوروبەری ٠،٠٣٢٪ و لە هەشتاکاندا ٠،٠١٢٪ بوو، دیارە ئەمەش بۆ لە ناوبردنی هەندێ نەخۆشی خراپی وەك مەلاریا و خوریکە دەگەڕێتەوە، چارەسەرکردنی نەخۆشیەکانی جگەروخوێن و وەرەم و هەوکردنی گەدەو وگورچیلە و هەروەها زیادبونی ژمارەی دەزگای تەندروستی وەك نەخۆشخانەی گەورە و بچوك و دەرمانخانە و پێشکەوتن و پەرەدان بە جۆری خزمەتگوزاری لە نەخۆشخانەکاندا و زیادبرونی ژمارەی کاربەدەستان و خزمەتگوزاری نەخۆشخانەکان وەکو پزیشك و برینپێچ و سیستەر، ڕۆڵێکی هێجگار مەزنی لەو بوارەدا وازی کردووە. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، ڕێژەی ڕاستی مردن لە باشووری کوردستان دا، لە هەشتاکان و بەرەو ژوور لە ٠،٠٢٥٪ کەمتر نییە، واتە بەرزترین دیاردەی دیوگرافی نەك هەر لەسەر ئاستی کوردستان، بەڵکو لە گشت وڵاتانی ڕۆژئاوای ئاسیادا هەیە. گرنگترین هۆیەکانی ڕێژەی مردن ئەمانەن: کوشتنی بەکۆمەڵی خەلکی کوردستان (بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی لە ساڵی ١٩٨٨ دژی دانیشتوانی شارۆچکەی هەڵەبجەی جوانەمەرگ و شەهیدبونی پتر لە پێنج هەزار کەس بە یەك جار)، ئەنفالەکان (لە ناوچوونی ١٨٢ هەزار کەس)، بێ سەروشوێنکردنی هەشت هەزار بارزانی، کوشتنی دیکەی لابەلایی لەلایەن داگیرکەری دەوڵەتی عێراقەوە، وەك گرتن و لە سێدارەدانی خەلکی، تیرۆرکردنی ناو شارەکان، شەڕەکانی پێشمەرگە و سوپای داگیرکەری ئەم وڵاتە، بۆمبارانکردنی کوێرانەی گوند و شارۆچکەکانی کوردستان، جگە لە جەنگی نێوخۆی هێزە ڕامیاریەکانی کوردستان. هەروەها کەمبونەوەی خواردەمەنی لە ئەنجامی ئابلوقەی ئابووریدا، مەترسی بەردەوام لە ڕێ نەگرتن لە تەشەنەی نەخۆشی سامناك و چارەسەرنەکردنی لە باروودۆخی

ئەوڕۆی باشووری کوردستاندا و وێرانکردنی دەزگاکانی تەندروستی. بۆ نموونە، ژمارەی نەخۆشخانە روخاوەکان تاساڵی ١٩٨٨، گەیشتە ٣٥٠ نەخۆشخانە (سلێمانی- ١٨٧، هەولێر- ٤٤، کەرکوک- ٢١، شوێنەکانی دیکە- ٩٨)[٤].

ئەمانەو و جگە لەکەمی خزمەتگوزاری تەندروستی، بۆ نموونە ساڵی ١٩٨٥ لە باشووری کوردستان ٦٥ نەخۆشخانە (هەولێر- ١٤، دهۆک- ٨، سلێمانی- ١١، کەرکوک- ٢٩، نەینەوا- ٢٣) و ٤٤٨ دکتۆر (دکتۆری گشتی- ٣٢٥، دکتۆری شارەزا- ١٢٣) هەبوو. لە هەولێر- ٨٠ دکتۆر (گشتی- ٥٩، شارەزا- ٢١)، دهۆک- ٤٥ (گشتی- ٣٧، شارەزا- ٨)، سلێمانی- ٩٥ (گشتی- ٦٥، شارەزا- ٣٠)، کەرکوک- ٩١ (گشتی- ٦٠، شارەزا- ٣١)، نەینەوا- ١٣٧ (گشتی- ١٠٤، شارەزا- ٣٣)، یان یەك دکتۆر بۆ دەهەزار کەس و ١١٢٥٠ جێگای نووستنی نەخۆش هەبوو، واتە یەك جێ بۆ ٣٩٠ کەس[٥].

٢- کۆچکردنی دەرەوە بۆ کوردستان

باشووری کوردستان ناوچەیەکی دەوڵەمەندە و سامانێکی زۆری ژێرزەمینی - نەوت- هەیە و ئاو و هەوای خۆش و سازگاری هەیە و بەروبومی کشتوکاڵی هەمەجۆری زۆری لێ بەرهەم دەهێنرێ، ئەمانە هەموو وای لێکردووە، کە ببێتە ناوچەیەك سەرنجی خەڵکی رابکێشێ، بەتایبەتی بۆ دانیشتوانی عێراق، جگە لە بوونی سوپایەکی گەورەی دەوڵەتی داگیرکەری عێراقی و هێنانی عارەبی خێڵەکی و دەشتەکی وجێگیرکردنیان لە کوردستاندا، بەبەمەبەستی بە عارەبکردن و گۆڕینی پێکهاتەی نەتەوەیی باشووری کوردستان، بۆ نموونە لە هەشتاکان، وەك دوایی بە درێژی باسی دەکەین، ٨٠-١٠٠ هەزار کەس بۆ ناو شاری کەرکوك و دەوروبەری گوێزرانەوە.

ژمارەی دانیشتوان لە ئەستانەکاندا (پارێزگا)، وەك هەموو وڵاتێك بەردەوام لە زیادبووندایە. لەو پەنجا ساڵەی نێوان یەکەمین (١٩٢٧) و دوایەمین (١٩٨٧)

سەرژمێری گشتی، دانیشتوانی نەینەوا لەبەرابیبوون ١ ملیۆن و ١٧٣ هەزار کەس، سلێمانی- ٨٨٢ هەزار کەس، هەولێر- ٥٩٨ هەزار کەس، کەرکوک- ٥٢ هەزار کەس، خانەقین- ٢٢٧ هەزار کەس[٦] و لەدوای هەموویانەوە، دهۆک- ٤٣ هەزار کەس. (بڕوانە تابلی ٢).

تابلی ٢

ژمارەی دانیشتوانی ئەستانەکانی باشووری کوردستان ١٩٢٧-١٩٨٧ [٧]

سەرژمێر / ئوستان	١٩٢٧	١٩٣٥	١٩٤٧	١٩٥٧	١٩٦٥	١٩٧٧	١٩٨٧
هەولێر	١٣٢٥٦٢	٢٠٦١٩٩	٢٣٩٦٣٦	٢٣٣٣٨٣	٣٥٦٢٩٣	٥٤١٤٥٦	٧٧٠٤٣٩
خانەقین*	٩٣٢٠٢	١١٩٤٢١	١٤٦٦٤٠	١٩٠٢٢٨	١٩٩٩٨٣	٢٨٦١٨٩	٣٦٨٨١٥
دهۆک	-	-	-	-	١٤٨٨٣٤	٢٥٠٥٧٥	٢٩٩٣٠٤
سلێمانی	٦٩٤١٠	١٤٦٩٠٥	٢٢٦٤٠٠	٣٠٤٨٩٥	٣٩٩٢٦٨	٦٩٠٥٥٧	٩٥١٢٢٣
کەرکوک	٨٠٢٣٧	١٨٣٦٣٦	٢٨٦٠٠٥	٣٨٨٨٣٩	٤٧٣٦٢٦	٤٩٥٤٢٥	٦٠١٢١٩
نەینەوا	١٨٣٧٤١	٢٢٨٥٩٧	٤٦٨٣٦٨	٦٨٨٣٠٩	٦٢٦٥٥٩	٩٤٨٠٤٢	١٢٥٦٢٦٨
حیدیکە**	١٥٠٩٥	١٥٦٤٢	١٦٩٨٩	١٢٣٣٦	١٥١٤٦	٩١٠٦٦	٩٤٨٣٩
کۆی	٦١٣٢٤٧	١٠١٠٩٠٥	١٣٨٣٣٧٨	١٨٢٢٣٩٠	٢٢١٦١٠٩	٣٣٠٣٣١٠	٤٣٨٦٦٩٧

---

* مەبەست لەخانەقین قەزای خانەقین و مەندەلییە.

** مەبەست لە حیدیکە قەزای بەدرە و توزخورماتووە.

پێکهاتەی ڕەگەزی (نێرومێ)

لەنێو دانیشتوانی باشووری کوردستاندا، ڕێژەی نێرینە لە ڕێژەی مێینە زیترە، ئەم دیاردە دیوگرافیە لە گشت سەرژمێریەکاندا بەڕوونی دیارە، هەروەها ڕێژەی هەردووکیان لە ساڵێکەوە بۆ ساڵێکی تر دەگۆڕێ، لەکەمکردن و زیادبووندایە. (بڕوانە تابلی ٣).

تابلی ٢

زمارەی نێرینە و مێینە لەنێو دانیشتوانی باشووری کوردستان ١٩٥٧-١٩٨٧ [٨]

سەرژمێر	دانیشتوان (هەزار)	زمارە		%		ڕێژەی جۆرەکان
		نێرینە	مێینە	نێرینە	مێینە	
١٩٤٧	١٣٨٣	٦٤٤	٧٣٩	٤٦,٦	٥٣,٤	٨٧,١
١٩٥٧	١٨٢٢	٩٢٩	٨٩٣	٥١,٠	٤٩,٠	١٠٤,٠
١٩٦٥	٢٢١٧	١١٥٩	١٠٥٨	٥٢,٣	٤٧,٧	١٠٩,٥
١٩٧٧	٣٣٠٣	١٧٩٧	١٥٠٦	٥٤,٤	٤٥,٦	١١٩,٣
١٩٨٧	٤٣٨٧	٢٢٢٤	٢١٦٣	٥٠,٧	٤٩,٣	١٠٢,٨

هۆی کەمی ژمارەی مێینە لەچاو نێرینەدا، لەنێو دانیشتوانی باشووری کوردستاندا، بۆ ڕێژەی زیاتری مردن لە نێو ژناندا دەگەڕێتەوە، ئەویش بەهۆی سککردنی یەك لەدوای یەك و کارکردنی زیاد لەتوانای خۆیان، جگە لە منداڵ بەخێوکردن و کاری خێزان وکاری کێڵگە و کشتوکاڵیش، کەمتر بایەخدان بە تەندروستی ژنان لەچاو پیاواندا، بەتایبەتی ئەگەر منداڵ بوو، مۆڵەتی سوپای بێگانەو هێنانی فەرمانبەری ڕەبەنی عێراق.

هەمان ئەخشە بەرچاو دەکەوێ، لە بەشە نیداریەکاندا لە ساڵی ١٩٨٧، ڕێژەی جۆر لە ئەستانی هەولێر ١٠١,١ بوو (١٩٧٧- ١١٤,٢)، لە دهۆك- ١٠٥,٨

(١٩٧٧- ١٢٣,٩)، لە سلێمانی- ١٠٣,١ (١٩٧٧- ١١٨,٨)، لەکەرکوک- ١٠٢,٩(١٩٧٧- ١٢٣,٣) لە نەینەوا- ١٠٥,٤ (١٩٧٧- ١٠٢,٧).

پێکهاتنی تەمەن

دانیشتوانی باشووری کوردستان لەرووی پێکهاتنی تەمەنەوە، زۆر گەنجن، ئەمەش خەسڵەتێکی تایبەتییە، پەیوەندی بە دانیشتوانی هەموو وڵاتانی جیهانی سێیەمەوە هەیە. لەرووی تەمەنەوە دەتوانین دانیشتوان بەسەر سێ دەستەی گەورەدا دابەش بکەین:

١- تەمەنی گچکە (٠ ـ ١٤)

رێژەیان لەچاو گشت دانیشتواندا، لەساڵی ١٩٨٧ دا نزیکەی ٤٩٪ بوو (٢ ملیۆن و ١٣٦ هەزار کەس). ئەم رێژەیە لەچاو دەستەی تەمەنەکانی دیکەدا کەمێ زیترە، هۆیەکەشی بۆ یەك لەدوای یەکی منداڵبوون دەگەڕێتەوە، ژنی وا هەیە تا ١٨ منداڵی دەبێ، وای لێدێ دەگاتە قۆناغی سك نەکردن و منداڵ نەبوون.

٢- تەمەنی ناوەنجی (١٥ ـ ٦٥)

رێژە و ژمارەیان لە دەستەی پێشوو کەمترە، لە ساڵی ١٩٨٧ دا لە دەوروبەری ٤٧٪ بوو (٢ملیۆن و ٥٣ هەزار کەس). ئەمەش بەهۆی ئەو زیانە گەورانەی کە توشی دەستەکانی ئەم جۆرە تەمەنەوە دێ، وەك نەخۆشی، کوشتن، رووداوی سامناکی دیکە.

٣- تەمەنی گەورە (٦٥ و بەرەو ژوور)

ئەم دەستەیە لە ناو دانیشتوانی باشووری کوردستاندا، ژمارەیان زۆر کەمە، لە ساڵی ١٩٨٧ دا تەنیا ٤٪ پێك دەهێنا (١٩٨ هەزار کەس). ئەمانە ئەو جۆرە کەسانەن کە بە شێوەیەك لە شێوەکان لە مردن رزگاریان بووە. دوور نییە رێژەکە

کەمتریش نەبێ، چونکە زۆر کەس هەن، لەبەر نەبوونی دیکۆمێنتی پێویست، تەمەنی خۆیان دەخەمڵێنن، وەک یاسا زۆر جار لە تەمەنی خۆیان زیاتر دەبێ، بۆ ئەوەی پلەو پایەیان لە نێو کۆمەڵدا زیاتر بێ.

خوێندەواری

خوێندەوار بەو کەسە دەوترێ: کە توانای خوێندنەوەو نووسینی تێکستێکی بەناسانی هەبێ و تەمەنی لە شەش ساڵان تێپەڕیبێ. ڕێژەی خوێندەواری لە ساڵی ١٩٨٧ دا، لە نێو دانیشتوانی باشووری کوردستاندا، نزیکەی ٥٦٪ بوو (١٩٦٥- ٥١٪) (١٩٧٧- ٥٤٪). ئەم ڕێژەیە بۆ ئەوڕۆ زۆر کەمە. هۆیەکانی کەمی خوێندەوار ئەمانەن: نەبوونی یا کەمی خوێندنگە، کەمی مامۆستا، باری ئاڵۆزی رامیاری کوردستان، هەڵوێستی کۆمەڵگە، قەڵاچۆنەکردنی نەخوێندەواری لە نێو دەستەی تەمەن گەورەکاندا، کاولکردن بۆ نموونە، ژمارەی قوتابخانە رووخاوەکان هەتا ساڵی ١٩٨٨، گەیشتە نزیکەی دوو هەزار (سلێمانی- ٩٢٥، هەولێر- ٤٩٠، کەرکوک- ١٦٠، شوێنەکانی دیکە- ٤٢٥)[٩].

ڕێژەی خوێندەواران لە نێوان دانیشتوانی شارەکان (٥٨٪) زیاترە لەچاو دانیشتوانی گوندەکان (٢٥٪) و هەروەها لەناو پیاوان (٥٤٪) بەگشتی زیاترە لەهی ژنان (٢٩٪). ئەویش بەهۆی ئازادی پیاو و ڕێگە نەگرتن لەچوونی کوڕ بۆ قوتابخانە و پێویستی زیترینە بەخوێندن زیاتر لە مێینە لەکۆمەڵگەی کوردستاندا.

سەرچاوە و پەراوێزەکانی بەشی یەکەم

١ نووسەر لەم سەرچاوانەی تاوتوێ کردووە:

- المملكة العراقية، مديرية النفوس العامة، نتائج التعداد العام للسكان ١٩٤٧، الجزء الاول والثاني، بغداد، ١٩٤٥، صفحات عديدة.
- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي ديالى وكوت، لوائي السليمانية واربيل، مطبعة العاني – بغداد، ١٩٦١، صفحات عديدة.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٦٥، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء – بغداد، ١٩٧٣، ص ٣-١٨.
- الجمهورية العراقية وزارة التخطيط، جهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧ لمحافظة اربيل، دهوك، ديالى، السليمانية، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط. مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء – بغداد -١٩٧٨، صفحات عديدة.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، مديرية الاحصاء السكاني، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٨٧، لمحافظة اربيل، دهوك، السليمانية، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء – بغداد ١٩٨٨، صفحات عديدة.

٢- عەبدوڵا غەفور، جوگرافیای دانیشتوانی کوردستان، چاپخانەی ئاپێك– ستۆکهۆڵم، ١٩٩٤، ل٩٤.

٣- شاكر خصباك (الدكتور)، الاكراد، دراسة جغرافية اثنوغرافية، مطبعةشفيق– بغداد، ١٩٧٢، ص٨٢.

4- P.U.K Genocide mass departation 3839 villages and towns destroyed in Iraq Kurdistan

٥- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية ١٩٨٨، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء– بغداد،١٩٨٨، صفحات عديدة.

٦- نووسەر لەم سەرچاوانەی تاوتوێ کردووە:

- المملكة العراقية، مديرية النفوس العامة، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الاول و الثاني، بغداد، ١٩٥٤، صفحات عديدة.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عا ١٩٥٧ : لوائي ديالى وكوت، لوائي السليمانية وكركوك، لوائي الموصل و اربيل، مطبعة العاني –بغداد، ١٩٦١، صفحات عديدة.
- الجمهورية العراقية، وزاة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧ لمحافظة اربيل، دهوك، ديالى، السليمانية، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط. مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء– بغداد، ١٩٨٧.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهز المركزي للاحصاء، مديرية الاحصاء السكاني، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٨٧، لمحافظة اربيل دهوك، ديالى، السليمانية، صلاحالدين، كركوك، نينوى، واسط، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء– بغداد،١٩٨١.

٧- سرود لم سرچاوانه ورگیراوه :

- المملكة العراقية، مديرية النفوس العامة، نتائج التعداد للسكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الاول والثاني، بغداد، ١٩٥٤، صفحات عديدة.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧: لوائي ديالى و كوت، لوائي السليمانية وكركوك، لوائي الموصل و اربيل، مطبعة العاني – بغداد، ١٩٦١، صفحات عديدة.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧ لمحافظة اربيل، دهوك، ديالى، السليمانية، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء – بغداد، ١٩٧٨.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، مدرية الاحصاء السكاني، نتائج التعدد العام للسكان لسنة ١٩٧٧ لمحافظة اربيل، دهوك، ديالى، السليمانية، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط، مطبعة المركزي للاحصاء – بغداد١٩٨١.

٨- بگەڕێوە بۆ ئەم سەرچاوانەی خوارەوە:

- المملكة العراقية، مديرية النفوس العامة، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الاول والثاني، بغداد، ١٩٥٤، صفحات عديدة.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧: لوائي ديالى وكوت، لوائي السليمانية وكركوك، لوائي الموصل واربيل، مطبعة العاني -بغداد، ١٩٦١، صفحات عديدة.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي لاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧ لمحافظة اربيل، دهوك، ديالى، السليمانية، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء -بغداد، ١٩٧٨.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، مديرية احصاء السكاني، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٨٧، لمحافظة اربيل، دهوك، ديالى، السليمانية، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء – بغداد، ١٩٨١.

تێبینی: ژمارەکانی ساڵی (١٩٢٧) (١٩٣٥) خەملاندنە لە سەر بنچینەی سەرژمێری ١٩٤٧ و ١٩٥٧.

9- PUK Genocide mass departation 3839 villages and towns desroyed in Iraq Kurdistan

بەشی دووەم

دابەشبوونی جوگرافی دانیشتوان

باشووری کوردستان لەرووی پانتایی و ژمارەی دانیشتوانەوە، لەدوای ناوچەی باکوورو رۆژهەلات دێ. بەگوێرەی بۆچوونی نووسەر، ئەم بەشەی وڵات ٨٧١١٧ کیلۆمەتری چوارگۆشەیە، ژمارەی دانیشتوانی بەگوێرەی ئەنجامی سەرژمێری گشتی ساڵی ١٩٨٧، وەك لە پێشەوە ئاماژەمان بۆکرد، ٤ ملیۆن و ٣٨٧ هەزار کەس بووە (تابلی ٤).

تابلی ٤

پانتایی و ژمارەی دانیشتوانی کوردستان بەگوێرەی ناوچە (١٩٨٥) [1]

ناوچە	پانتایی		دانیشتوان	
	کم٢	%	هەزار	%
باکوور	٢١٥٨٩٢	٤٠,١	٩٨٦٤	٤١,٠
رۆژهەلات	٢١٩٤٩٢	٤٠,٨	٩٢٠٤	٣٨,٢
باشوور	٨٧١١٧	١٦,٢	٤٣٨٧	١٨,٢
رۆژئاوا	١٥٢٦٤	٢,٨	٦٣٤	٢,٦
تێکرا	٥٣٧٧٦٥	١٠٠,٠	٢٤٠٨٨	١٠٠,٠

دابەشکردنی دانیشتوان بەسەر پانتایی- چڕی گشتی دانیشتوان- ساڵی ١٩٨٧ لەدەوروبەری ٥٠ کەس بوو لەیەك کیلۆمەتری چوارگۆشەدا. تەنیا بۆ بەراوردکردن ئەڵێین، ئەمەیان دوو جار لەچاو ئەوەی ساڵی ١٩٦٥ زیاترە (٢٤ کەس) و کەمێك و نیزیك لەوەی ١٩٧٧ (٣٨ کەس) زیاترە، بەڵام زیادەکە بەگوێرەی چڕی ناوەندی کوردستانەوە (٤٥کەس) تەنیا (٥) کەسە.

جۆری دانیشتوان لەنێوان یەکە ئیدارییەکانی باشووری کوردستاندا، گەلێ جیاوازیان هەیە لەگەڵ یەکتردا، ئەویش لەبەر جیاوازی باری سروشتی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و بگرە رامیاریش. بۆ ئەوەی نەخشەی دابەشبوونی جوگرافیمان بەتەواوی بێتە پێش چاو، لەسەر ئاستی یەکە ئیدارییەکان:[٢] (ئەستان، قەزا، ناحیە) هەوڵی شیکردنەوەی ئەم دیاردە جوگرافییە دەدەین.

تابلی ٥

جۆری گشتی دانیشتوان لەباشووری کوردستاندا (١٩٧٧)*

ئەستان / قەزا / ناحیە	کجک	دانیشتوان	کەس/کجک
هەولێر	١٤٤٢٨	٥٤١٤٥٦	٢٨
هەولێر	٢٦٨٣	٢٧٠٢٧٠	١٠
سەنتەر(هەولێر)*	-	١٩٣٥٥٨	-
عەنکاوە	٩٤٠	٣٠٣٠٣	٣٢
قوشتەپە	١٢٧٣	٢٨٢٨٧	٢٢
خەبات(هەلیزاك)	٤٧٠	١٨١٢٢	٣٩
مەخمور	٢٦٣٧	٥٧٣٦١	٢٢
سەنتەر	٤٤٨	١٠٦٠٦	٢٤
گوێر	٥٠٩	٢٢٩٦٢	٤٥
کەندیناوە(دیبەگە)	٧٠٧	١٤٠٨١	٢٠

* تێبینی: ئەمانەی ئاو کەوانەکان ناوی سەنتەری یەکە ئیدارییەکەیە، لەکاتی جیاوازی ناوەکە لەگەڵ یەکە ئیدارییەکە.

قەراج (باڵرتە)	٩٧٣	٩٧١٢	١٠
کۆیە (کۆیسنجق)	٢١٢٤	٤٨١٤٧	٢٣
سەنتەر	٦٤٧	٢٤٣٦٢	٣٨
تەق‌تەق	١٠٧٣	١٥٦٠٧	١٥
شۆرش(دێگەڵە)	٤٠٤	٨١٧٨	٢٠
رواندز	٢٩٠٤	٦٤٨٧٧	٢٢
سەنتەر	٥٠٩	١٥٢٧١	٣٠
برادۆست (سیدەکان)	١٦٩٠	٩٩٨٦	٦
دیانا	٢٩٠	٢٦٩٨٣	٩٣
خەلیفان	٤١٥	١٢٦٣٧	٣٠
زێبار	١٤٠٩	٢١٣٨٨	١٥
سەنتەر(میرگەسور)	٤٧٧	١٠٦٢٥	٢٢
بارزان	٣٠٨	-	-
مزووری باڵا (شێروان مەزن)	٦٢٤	١٠٧٦٣	١٧
شەقڵاوە	١٧٥٢	٥٥٤٢٨	٣٢
سەنتەر	-	٩٨٦٩	-
خۆشناو (هەوان)	٤٩٢	٦٣٦٥	١٩
هەریر	٤٦٠	١٦٣٧٢	٣٦
سەلاحەدین	٨٠٠	١٩٨٦٥	٢٥
چۆمان	٩١٩	٢٣٩٨٢	٢٦

سەنتەر	-	٥٠٢٢	-
باڵەك (گەلاڵە)	٦٧٤	١٥٧٨٧	٢٣
حاجی ئۆمەران	٥٤٥	٣١٧٦	٦
دهۆك	٦٢٧٤	٢٥٠٥١٥	٣٩
دهۆك	١٥٠٩	١٠٢٥٧٤	٦٨
سەنتەر	-	٤٠١٩١	-
بێتیل	٧٦٠	٣٦٨٠٧	٤٨
دۆسکی (مانگێش)	٣٩٢	١٥٠٥٢	٣٨
زاوێتە	٣٥٧	١٠٥٢٤	٢٩
ئامێدی (عەمادیە)	٢٧٤٩	٧٣٥٩٣	٢٧
سەنتەر	٣٨٨	١٧٤٨٦	٤٥
سەرسینگ	٩٤٤	٢٥٨٩٩	٣٦
نێروێ و رێکان (بێبێ)	٧٢٠	١٣١٨٦	١٨
بەرواری باڵا (کانی ماسی)	٦٩٧	١٧٠٢٢	٢٤
زاخۆ	٢١١٦	٧٤٤٠٨	٣٥
سەنتەر	-	٣٠٢٩٩	-
سلێڤانی(عاسەنی)	٧١٠	٨٣٩٤	١٢
سندی (شەرانش)	٥٥٠	١١٨١٠	٢١
گولی(باتوفا)	٥٥٧	١٤١٢٨	٢٥
رزگاری(برایم خەلیل)	٢٩٩	٩٧٧٧	٣٣

سلێمانی	٢١٤٨٢	٦٩٠٥٥٧	٤٢
سلێمانی	٢٣٢٢	٢٤٥٧٢١	١٠٦
سەنتەر	-	١٧٥٤١٣	-
سەرچنار	٦٨٠	٢٥٧٣٢	٣٨
تانجەرۆ(عەربەت)	٥٩٨	١٧٣٦٧	٢٩
بازیان (تەینال)	٣٧٦	١٢٤٤٣	٣٣
قەرەداغ	٦٦٨	١٤٧٦٦	٢٢
هەڵەبجە	١٥٩٢	٩١٩٣٩	٥٨
سەنتەر	-	٢٢٤١١	-
سیروان (کێلەسپی)	٧٣٢	١٩٢٩٠	٢٦
خورماڵ	٢٤٨	١٣١٦٩	٥٣
بیارە	٢٢٨	١٤٣٦٨	٦٣
شارەزوور(سەیدسادق)	٣٨٤	٢٢٧٠١	٥٩
پێنجوێن	١١٢٧	٣٦١٦٥	٣٢
سەنتەر	٤١٧	٢٢٣٥٣	٥٤
گەرمك	٧١٠	١٣٨١٢	١٩
شارباژێڕ	٢٢١٣	٦١٢٠٨	٢٨
سەنتەر(چوارتا)	٧٠٣	١٧٥٤٧	٢٥
سیوەیل(باسنێ)	٣٦٠	١١٩٨٨	٣٣
ماوەت	٦٠٧	١٩١٨٥	٣٢

سروچاك (بەرزنجە)	٥٤٣	١٢٤٨٨	٢٣
پشدەر	١٤١٢	٤٩٨٦٧	٣٥
سەنتەر(قەلادزێ)	٣٣٦	٢٤٦٤٠	٧٣
هێرۆ	٢١٢	٨٢٥٧	٣٩
ناوده‌شت (سەنگەسەر)	٨٦٤	١٦١٥٠	١٩
رانیە	١٥٢٨	٥٣٣٦٢	٣٥
سەنتەر	-	٨٥٩٤	-
مەرگە (بنگرد)	٥٩٣	١٨٠١٢	٣٠
رانیە (چوارقورنە)	٦١٧	١٨٠٠٠	٢٩
بێتواتە	٣١٨	٨٧٥٦	٢٨
دوكان	١١١٠	٣١٦٤٦	٢٩
سەنتەر	-	٣٩٤٠	-
سورداش	٦٥٨	١٩٣٢٣	٢٩
چناران (خەلەكان)	٤٥٢	٨٣٨٣	١٩
دەربەندیخان	٥٥٤	٢٣٨٩٩	٤٣
سەنتەر	٥٥٤	٢٣٨١٩	٤٣
چەمچەماڵ	٢٤٦٩	٥٢٧٧٣	٢١
سەنتەر	٨٧٦	٢٥٣٠٥	١٠
ئاغجەلەر	٦٨٠	١٥٢١٢	٢٢
سەنگاو(گۆپتەپە)	٩٤٠	١٢٢٥٦	١٣

کەلار	٢١٢٨	٤٤٠٥٧	٢١
سەنتەر	٣٦٤	٢٤٨٢٤	٦٨
پێوڵز (باوەنور)	٩٢٥	١١٧٤٣	١٣
تیلەکۆ	٨٣٩	٧٤٩٠	٩
کەرکوک	**٩٤٣٦**	**٤٩٥٢٣٥**	**٥٣**
کەرکوک	٥٣١١	٤٠٥٤٣١	٧٦
سەنتەر	٣٦٠	٣١٤٠٣٥	٨٧٢
قەرەحەسەن (لەیلان)	١١٣٢	٢١٨٨٦	١٩
شوان (ڕێتبلی)	٩١٥	١٦٩٠٢	١٨
تازەخورماتوو	١١٣٧	١٤٩٣٠	١٣
بابەی	٥٥٥	١٦٧٩٧	٣٠
داقوق	١٢١٢	٢٠٨٨١	١٧
حەویجە	٢٤٢٣	٥٢١٧٩	٢٢
سەنتەر	-	٢١٩٧٥	-
عەباس (جبور)	١٠٣٥	١٢١٣٩	١٢
ڕیاز	١٣٨٨	١٨٠٦٥	١٣
دوبز	١٦٩٢	٣٧٨١٥	٢٢
سەنتەر	١٢١٧	٢٢٥٨٠	١٩
پردێ (ئالتون کۆپری)	٤٧٥	١٥٢٣٥	٣٢

نەینەوا	١٨٣٩٤	٩٢٩٢٨٥	٥١
موسڵ	٢٢٢٩	٤٧٧٨٥٩	٢١٤
سەنتەر	٩١٥	٤٢٩٨٨٣	٤٧٠
بەعشیقە	٥٢٧	٢٩٥٩٩	٥٦
زاب	٧٨٧	١٨٣٧٧	٢٣
حەمدانیە	١٢٨٧	٥٢٦٩١	٤١
سەنتەر (قەرەقوش)	-	١٢٨١٤	-
کەلەک (ناسکی کەلەک)	٣٥٤	٨٩٧٣	٢٥
نەمرود(خضر)	٤٩٥	١٥٢٨٥	٣١
بەرتلە	٤٣٨	١٥٦١٩	٣٦
تلکێف	١٣٧٢	٥٦٢٤١	٤١
سەنتەر	٥١٠	٢٤٧٥٦	٤٩
وانە	٣٦٥	٩٢٢٩	٢٥
ئەلقوش	٤٩٧	٢٢٢٥٦	٤٥
شەنگال (سنجار)	٤١٥٨	١٠٠٥١١	٢٤
سەنتەر	٢٦٢٢	٦٢٥٧١	٢٤
شیمال(سنونی)	١٥٣٦	٣٧٩٤٠	٢٥
تەلەعفەر	٤٧٤٣	١٣٢٨٥٤	٢٨
سەنتەر	١٢١٥	٦٦٥٨٢	٥٥
زومار	١٣٠٦	٣٠٧٩٩	٢٤
عیازیە(تالەگنی)	٧٣٢	١٤٥٠٤	٢٠

رەبیعە	١٤٩٠	٢٠٩٦٩	١٤
شێخان	١٥١٠	٣٦٤٢٢	٢٤
سەنتەر(ئێسفنێ)	٥٨٩	١٩٤٧٨	٣٣
مرێبا	٤٣٩	١٤٠٦٩	٣٢
مزوری(ئەتروش)	٤٨٢	٢٨٧٥	٦
ئاکرێ	٢٩٩٥	٧٢٨٠٧	٢٤
سەنتەر	١٩٠	١١٦٨٤	٦١
نەهلە(دینارتە)	٩٧٧	١٠٣٤٥	١١
عەشایر سەبعە (بەردەرەش)	٨٣٤	٢٧٤١١	٣٣
سورچی (بجیل)	٣٧٤	٦٤٧٤	١٧
گردەسێن	٦٣٠	١٦٨٩٣	٢٧
●●●	●●●	●●●	●●●
خانەقین	٤٠٤٣	٩٨٨٧٠	٢٤
سەنتەر	١٢٨٧	٤٤٥٦٨	٣٥
میدان	٥٩٨	٢٥٦٣	٤
قورەتوو	٩٢٥	٥٩٤٧	٦
جەلەولا	٦٢٧	٢٨٩٥٨	٤٦
سەعدیە	٥٩٧	١٦٨٣٤	٢٨
مەندەلی	٦٨١٥	٥٩٧٦٦	٩
سەنتەر	١٤٩٠	٢٥٦٥٦	١٧

بەلەدروز	٢٢١٨	٢٤٩٢٣	١١
قەزانیە	٣١٠٧	٩١٨٧	٣
کفری	٣٣١٤	٥٤٩٠٤	٢٤
سەنتەر	-	١٠٧١٥	-
جەبارە	٤٨٧	٨٣١٦	١٧
سەرقەڵا	٤٦٥	٥٦٤٦	١٢
کۆکس	٤١٥	١٢٨٥٥	٣١
قەرەتەپە	٩٤٧	١٧٣٧٢	١٨
شارەبان (مقدادیە)	١٤٠٢	٧٢٦٤٩	٥٢
سەنتەر	٥٤٧	٥٣٤٩٤	٩٨
مەنسوریە	٨٥٥	١٩١٥٥	٢٢
توزخورماتوو	٣٨٠٠	٧٥٧٣٧	٥٢
سەنتەر	٢٦٨	٢٩٢٣٣	١٠٩
ئامرلی	٧٥٢	١٥١٠٤	٢٠
سلێمان بەگ	٢٨٨	٧١٧٦	٢١
نەوجوڵ	٧٤٠	١٠٢٣١	١٤
قادرکەرەم	١٧٠٢	١٣٩٩٣	٨
بەدرە	٣٧٤٨	١٥٣٢٩	٤
سەنتەر	١٠٧٣	٦٣٢٦	٦
زوربایتە	٨٠٣	٣٥٧٥	٤
جەسان	١٨٧٠	٥٤٢٨	٣

ناپڕەترین شوێن لە باشووری کوردستان، ئەستانی کەرکوکە (٥٣ کەس لە ١ کیمگ)، هۆیەکانیشی دەگەڕێنەوە بۆ: دەوڵەمەندی ناوچەکە بەسامانی ژێرزەوی بەتایبەتی نەوت وەك چاڵاوگەکانی بابەگوڕگوڕ، زەنبوور، بای حەسەن، نەك تەنیا هەر لەکوردستان، بەڵکوو لەهەموو وڵاتانی تری رۆژهەڵات و گشت جیهان، بەزۆری و سوکی نەوت و کەمی کرێی بەرهەمهێنان ناوبان دەرکردووە. ئەوە جگە لە زەوی و زارێکی زۆری کشتوکاڵ، ئەمانە هەمووی بۆتە هۆی ئەوەی دەوڵەتی عێراقی داگیرکەر بیر لەوە بکاتەوە کە ناوچەکە بەعارەب بکا، بۆیە هەر لەساڵەکانی شەستەوە، بەدەیان هەزار عارەبی دەشتەکی و خێڵەکیەکان، لەعێراقەوە بۆکوردستان بەگشتی و ئەستانی کەرکوك بەتایبەتی گوازراونەتەوە و لەو ناوچە نەوتیانەدا نیشتەجێی کردوون، بەو هیوایەی کە پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی باشووری کوردستان بگۆڕێ.

بەرزترین چڕی دانیشتوان لەناحیەی سەنتەری کەرکوکە (٨٧٢ کەس لە ١ کچلك) و نزمترین- ناحیەی عەباس (١٢کەس)، هۆیەکەشی بەپلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ هەڵکەوتنی یەکێ لەهەرە گەورەترین شاری باشووری کوردستان- کەرکوك و گچکەیی پانتایی لەچاو ژمارەی دانیشتواندا، بەپلەی دووەمیش بۆنەبوونی دامودەزگایەکی پیشەسازی و کەمی زەوی کشتوکاڵ...تاد دەگەڕێتەوە.

لەرووی چڕی دانیشتوانەوە، ئەستانی نەینەوا پاش کەرکوك دێ (٥١ کەس لە ١ کچلك) واتە کەمێك زیاتر لە ناوەندی چڕی لەسەر ئاستی باشووری کوردستان. هۆیەکانی بەرزی رێژەی چڕی دانیشتوان دەگەڕێتەوە بۆ دامەزراندنی دوو لەسەر سێی گشت پیشەسازی نوێ لەو ئەستانیەدا، بازرگانییەکی گەرمی نێوخۆ و دەرەوە، کەگەورەترین خاڵی پێککەیشتنی هاتووچۆی باشووری کوردستان، لەگەڵ دەرەوەدا پێکدێنێ، جگە لە رێژەی چوار لەسەر پێنجی پانتایی زەوی کشتوکاڵ و

لەگەڵ ئەوەش کە بەناوەندێکی زانستی و کلتووری گەورە دادەنرێ، بەهۆی دامەزراندنی چەندین دەزگای گەورەی فێرکردن و پەیمانگە و زانکۆ.

ناحیەی سەنتەر (موسڵ) لەگشت بەشە ئیدارییەکانی تری ئاپۆرەترە، لێرە لە ١ کچیگ – ٤٧٠ کەس دەژی، هۆیەکەشی بە پلەی یەکەم بۆ هەلکەوتی گەورەترین شاری (موسڵ –٤٣٠ هەزار کەس) باشووری کوردستان دەگەڕێتەوە. نزمترین پلەی چڕی دانیشتوان دەکەوێتە ناحیەی مزووری باڵا (٦ کەس لە ١ کچیگ)، لەبەر ئەوەی زۆربەی زەوییەکەی شاخاوییە و بۆ کشتوکاڵ دەست نادا.

سێیەمین ئەستانی باشووری کوردستان لەرووی چڕی دانیشتوانەوە- سلێمانییە (٤٢کەس لە ١ کچلک)، ئەگەرچی ئەم ڕێژەیە لە ناوەندی چڕی گشتی وڵات کەمترە (٨کەس)، بەڵام ئەمەی لێرەدا بەرچاومان دەکەوێ، ئەوەیە کە جیاوازیەکی زۆر گەورە لە نێوان بەرزترین و نزمترین پلەی چڕی دانیشتواندا نییە، ئەویش بەهۆی زۆری زەوی کشتوکاڵ و ئاوی باران، بەگوێرەی پێویست.

چڕی دانیشتوان لە ئەستانی دهۆک و هەولێر لەیەک دەچن (٣٩ کەس بە ٣٨ کەس لە ١ کچیگ)، واتە کەمتر لەنزیکەی ١٠ کەس ئەگەر لەگەڵ ناوەندی چڕی دانیشتوان، لەباشووری کوردستاندا بەراورد بکەین. گومان لەوەدا نییە، کە ئەم ژمارەیە دوو جار زیاتر دەبوو، ئەگەر بهاتایە ئاوی باران بەئەندازەی پێویست هەبوایە. جیاوازی نێوان ناحیەکانیش زۆرن، ئەویش لەبەر ئەوەی باری سروشتی نێوچەکان (باران و پلەی گەرما) و باری ئابووری (کەمی پیشەسازی) لەیەک دەچن.

سەرچاوە و پەراوێزەکانی بەشی دووەم

١- عەبدوللا غەفور، جوگرافیای دانیشتوانی کوردستان، چاپخانەی ئاپێك، ستۆکهۆڵم، ١٩٩٤، ل١٤.

٢- بۆ زانیاری زیاتر، ساڵی ١٩٧٧ لە باشووری کوردستان ١٣٨ یەکەی ئیداری هەبوو (قەزا- ٥، ناحیە- ١٢٠).

٣- نووسەر لەم سەرچاوانەی خوارەوە کەڵکی وەرگرتووە:

- الجمهورية العراقية، الجهاز المركزي للاحصاء، المجموعة الاحصائية السنوية ١٩٧٦، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء- بغداد، ١٩٧٦، صفحات عديدة

- الجمهورية العراقية، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان ١٩٧٧، لمحافظة اربيل، دهوك، السليمانية، صلاح الدين،كركوك، نينوى، واسط،مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء- بغداد، ١٩٧٨،صفحات عديدة.

بەشی سێیەم

پێکهاتەی نەتەوەیی و ئایینی دانیشتوان

یەکەم: پێکهاتەی نەتەوەیی

دانیشتوانی باشووری کوردستان، لەچەند گرووپێکی نەتەوەیی سەرەکی پێکهاتوون وەکو: هیندۆ- ئەورووپی،سامی، تورکی، ئەرمەن. تاکو ئێستا ژمارەو ڕێژەی نەتەوەییان بۆ ڕێژەی هەموو دانیشتوانی باشووری کوردستان، بەتەواوی دیارنییە، ئەویش بەهۆی چەند فاکتەرێکەوە، یەکێك لەوانە ئەوەیە کە زمان بەبنەمای دەستنیشانکردنی ناسنامەی نەتەوەیی دانراوە، جگە لە شێواندنی پێکهاتەی نەتەوەیی ڕەسەن بەدەستی ئانقەست و تۆمارکردنی ئەندامانی خێزانی نەتەوە جۆربەجۆرەکان لەسەر نەتەوەی (برا گەورە) بەبیانوی نەبوونی جیاوازییەوە، هەروەها فەرامۆشکردنی زمانی زگماکی بەتایبەتی لەنێو منالآندا، چ لەماڵەوە وچ لەدەرەوە، ئەویش بە بیانوی باشتر فێربوونی زمانی فەرمییەوە، فشارخستنە سەر نەتەوە بچوکەکان بۆ گۆڕینی پێناسەی نەتەوەیی خۆیان و تۆمارکردنی ناوی خۆیان لەسەر ناوی نەتەوەی گەورە، وەکو نووسینی ئاسوری بەکورد یا عارەب، نیشان نەدان ونەبوونی توانا بۆ پێداچوونەوەو بەراوردکردن و لێکۆڵینەوە لە لیستی سەرژمێری گشتی، بەتایبەتی دوای پڕکردنەوەی چونکە کاربەدەستانی دەوڵەتی عێراقی، بەئارەزووی دڵی خۆیان و بەگوێرەی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان، بۆ تواندنەوەی گەلی باشووری کوردستان، دەستکاری سەرئەنجامی لیستی سەرژمێرییەکان دەکەن و دەیانگۆڕن، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو کادیرانەی بەکارەکە هەڵدەستن، زۆرەی زۆریان لەو کادیرانەن کە جێی باوەڕی تەواوی دەوڵەتن، بۆیە هەموویان بەبەهرەباوەڕی شۆڤێنی گۆش کردوون و بەردەوام پەروەردەیان دەکەن، کە خەلکی بەعارەب تۆمار بکەن، بەتایبەتی لەو ناوچانەدا کە فرە نەتەوەیە.

ژمارەو ڕێژەی نەتەوەکان لـە باشـووری کوردسـتان، لەسـاڵی ١٩٥٧ و ١٩٨٧ لەتابلی ٦ دا تۆمار کراوە. ئەوەی لێرەدا پێویسـتە بخرێتە ڕوو، ئەوەیە کە گومان لەهەمـوو ئەو ژمارە و ڕێژانە دەکرێ، ئەویش بەهۆی ئەو هۆیانەوە کەلە سـەرەوە باسمانکرد، لەگەڵ ناتەواوی لە حسابکردنی سەرچاوەکان.

تابلی ٦

پێکهاتنی نەتەوەیی باشووری کوردستان (١٩٥٧-١٩٨٧) [1]

سەرژمێری	دانیشتوان (هەزار)	ژمارەو ڕێژە					
		کورد	عارەب	تورکمان	سریان	ئەرمەن	نەزاندراو
١٩٥٧	١٨٢٢	١٠٠٢	٦٤٣	١١١	٥٣	٤	١٣
	١٠٠،٠	٥٥،٠	٣٥،٣	٦،١	٢،٩	-	٠،٧
١٩٦٥	٢٢١٧	١٢٢٨	٧٥٨	١٠٠	٣٨	٥	٨٨
	١٠٠،٠	٥٥،٤	٣٤،٢	٤،٥	١،٧	٠،٢	٤،٠
١٩٧٧	٣٢٩١	١٦٨٨	١٤٤٤	١١٧	٢٧	٢	١٣
	١٠٠،٠	٥١،٣	٤٣،٩	٣،٥	٠،٨	٠،١	٠،٤
١٩٨٧	٤٣٨٧	٢٢،٢	١٩٧٨	١٤٥	٣١	٤	٣١
	١٠٠،٠	٥٠،٢	٤٥،١	٣،٣	٠،٧	-	٠،٧

کورد، بە ژمارە و بە ڕێژە گـەورەترین نەتـەوەی باشـووری کوردسـتانە، بـەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، بەردەوام ڕێژەکـەی لـە کـەمبوون دایـە. لـە نێـوان سـاڵەکانی ١٩٥٧-١٩٨٧، کەمبوونەوەکە بریتـی بـوو لـە ٤،٨%. هۆیـەکانی (جگـە لـەو هۆیانەی پێشووتر ئاماژەمان بۆ کرد) بۆ پرۆسـیسی عارەباندن دەگەڕێتەوە. لێرەدا کەمێ بە درێژی لەم خاڵە دەدوێین.

ئەم پرۆسێسە لەرووی ساڵی جێبەجێکردن و شێوە و پلەی توندوتیژی و بەرفراوانی و پارەخەرجکردن و هەڵوێستی رامیاری دەوڵەتی عێراقەوە، بەسەر چەند قۆناغێکدا دابەش دەکەین:

قۆناغی یەکەم (١٩٣١-١٩٦٣)

بە عارەبکردنی باشووری کوردستان لەلایەن دەوڵەتی عێراقی داگیرکەرەوە پرۆسێسکی کۆنە، رەگە مێژووییەکەی بۆ سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، ساڵی ١٩٢٥ دەگەڕێتەوە. ئەم بەرنامەیە، لە کۆتایی بیستەکان و سەرەتای سییەکان لە ناوچە جیاجیاکانی باشووری ئەم بەشەی کوردستان دەستپێیکرد، بەتایبەتی لە ناحیەکانی مەنسوریە و جەلەولا و سەعدیە و بەدرە، دواتریش لەقەزای حەویجە، ئەویش بەبیانوی کردنەوەی پرۆژەی کشتوکاڵی حەویجە، بۆ بە عارەبکردنی باشووری رۆژئاوای ئەستانی کەرکوک و نیشتەجێکردنی خێڵە دەشتەکییەکانی عارەب بوو. هەر لەم قۆناغەدا عێراق بە بیانوی نزیکی و بۆ ئاسانکردنی هاتووچۆ، لەساڵی ١٩٤٥ دا ویستی دەشتی قەراج (سەنتەری مەخمور، ناحیەی گوێر، ناحیەی قەراج) بەقەزای شەرقاتی سەر بە ئەستانی موسڵ (نەینەوا) بلکێنێ، بەڵام ئەمەی بۆ نەچووە سەر، لەبەر ئەوەی دەنگی نارەزایەکی زۆر لە هەمەوو لایەکەوە بەرزبۆوە[٢].

قۆناغی دووەم (١٩٦٣-١٩٦٨)

لەم قۆناغەدا عێراق گەلێ پلانی بۆ بەعەرەبکردنی باشووری کوردستان دانا، بەتایبەتی هەوڵێکی زۆری بۆ دابینکردنی ناوچە نەوتییەکانی وەک کەرکوک و خانەقیندا، پلانەکانیان زۆر بەخێرایی جێبەجێ دەکرد و ئەو جۆرە عارەبانەی لە ناوەراستی ساڵی ١٩٦٣ کرا، بە درێژای هەمەوو قۆناغی پێشوو نەکرا بوو، ئەویش زیاتر بەبیانوی پاراستنی باری ئاسایشی شاری کەرکوک و نێوچە

نەوتییەکانی دیکە، بۆیە هەر زوو کەوتە روخاندنی هەزاران خانوووی ماڵە کوردەکانی کەرەگەکانی شۆڕیجەو ئازادی لەنێو شاری کەرکوکدا. هەروەها ۲۱ گوندی لەنێوان ناحیەی دوویز- کەرکوک راگوێزایەوە (عەولاقات، پەلکانە، سەرەبشاخ، یورمبات...هتد)، زیاتر لە (۱۵۰۰) خێزانی جوتیاری گوندەکانی (مامە، عەلا غێر، شێرنار، قەرەدەرە، عەمشە، قوتان، قەرەهەنبیەت، جوان، قوشقایە، کتکە، شانەشین، مەلا عەبدوڵلا) و چەندین گوندی دیکەش دەربەدەر کران و تورە و هۆزی عارەبیان لە شوێن نیشتەجێ کران.

قۆناغی سێیەم (۱۹٦۸- ۱۹۷۱)

دەکرێ ئەم قۆناغە بە قۆناغی راگرتنی بە عارەبکردنی باشووری کوردستان دابنێێن، لەلایەکەوە بەعسییەکان تازە دەسەڵاتیان بەدەستەوە گرتبوو، زیاتر خەریکی چەسپاندنی دەسەڵاتی رامیاری و پایەی دەوڵەتی خۆیان بوون، پروپاگەندەیان دەکرد کە گوایە کێشەی گەلی باشووری کوردستانیش چارەسەر دەکەن، ئەوەبوو لە کۆتاییدا، رێکەوتننامەی ۱۱ی ئازاری ۱۹۷۰یان لەگەڵ سەرکردایەتی ئەو کاتەی شۆرشی کوردستاندا مۆر کرد. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، کەمو زۆر دەستیان لە بەعەرەبکردنی هەندێ ناوچەی ستراتیژی هەڵنەگرت، بەبەهانەی پاراستنی هێمنی و ئاسایشی ئەو ناوچانە بەتایبەتی شاری کەرکوک و دەوروبەری.

قۆناغی چوارەم (۱۹۷۲-۱۹۸۸)

ئەم قۆناغە بەگەورەترین و پڕ مەترسیترین قۆناغی بەعارەبکردنی ناوچە جیاوازەکانی باشووری کوردستان دادەنرێ، بەرنامەی عارەباندن لە قەزای کەرکوکدا بەشێوەیەکی گشتی و لەنێو شاری کەرکوکدا بەتایبەتی زۆر بەخێرایی جێبەجێ دەکرا، هەر ئەوندە بەسە کە بڵێێن، لەساڵی ۱۹۷۲ و بەرەو ژوور ۸۰-

١٠٠ هەزار عارەب بۆ شاری کەرکوک هێنران، کە لەدوایدا بەدرێژی لەم باسە دەدوێین.

ئەستانی سلێمانی، بەگوێرەی رێژەی کورد بۆ کۆی گشتی گشت دانیشتوان، لەبەرایی گشت بەشە ئیداریەکانە، ئەم رێژەیە لەساڵی ١٩٧٧ دا لە دەوروبەری ٩٤٪ (١٩٥٧-٩٨٪، ١٩٦٥-٨٦٪) لەدوایدا هەولێر دێ – ٨٦ ٪ (١٩٥٧-٨٩٪، ١٩٦٥- ٨٥٪)، ئینجا دهۆک– ٧٦٪(١٩٦٥-٧٩٪) پاشان کەرکوک دێ– ٣٨ ٪ (١٩٥٧- ٤٨٪، ١٩٦٥-٣٦٪)، لەدوای هەموویانەوە نەینەوا – ١٣٪ (١٩٥٧- ٢٢٪، ١٩٦٥-٢٨٪).

جیاوازی لە نێوان بەرزترین و نزمترین رێژەی چڕی دانیشتوانی کورد، لە قەزاکاندا لە ٩٩٪ تێدەپەڕێ. دانیشتوانی پشدەر ساڵی ١٩٧٧، گشتیان کورد بوون، لەهەمان کاتدا بەشێکی یەکجار زۆر کەم لەدانیشتوانی قەزای بەدرە بە کورد ناونوس کراون.

عارەب بەگەرمترین کەمینە نەتەوەیی باشووری کوردستان دادەنرێ، ئەم نەتەوەیە رۆژ لەدوای رۆژ رێژەیان لە باشووری کوردستاندا زیادیکردووە. لە نێوان ساڵەکانی ١٩٥٧-١٩٧٧ لە ٣٠٪ بۆ ٤٤٪ بۆ کۆی گشتی دانیشتوان، واتە زیادبوونە کە ١٤٪ بووە.

بەرزترین رێژەی عارەب لە ئەستانی نەینەوا دایە، لەساڵی ١٩٧٧ کەمێک زیاتر بوو لە ٨٥٪(١٩٥٧- ٧٠٪، ١٩٦٥-٦١٪). ئەمەش لەئەنجامی کۆچکردنی دەرەوە بۆ نێو شاری موسڵ بووە، کە زۆربەیان بریتیبوون لە عارەب، وەك نیشتەجێبوونی عارەبە دەشتەکیەکانی (بەدو) ناوچەی جەزیرەی عێراقی، ناونووسکردنی ژمارەیەکی زۆر لە خێزانی کورد و کەمە نەتەوەییەکانی دیکە (ئاسوری، کلدانی و ئەرمەن) بە عارەب. سەرچاوە مێژووییەکان نیشانی دەدەن،

که زۆربەی دانیشتوانی شاری موسڵ تا سەرەتای چەرخی هەژدەیەم لە کورد پێکهاتبوون و زمانی قسەکردن لە ماڵ و بازاڕدا هەمان شت بووە[3].

نەستانی کەرکوک بەرێژەی عارەب لە دوای نەستانی نەینەوا دێ. لەساڵی ١٩٧٧ دا لەسەرروو ٤٤٪ ی کۆی گشتی دانیشتوانەوە بوون (١٩٥٧-٢٨٪، ١٩٦٥-٣٩٪).

پێکهاتەی نەتەوەیی نێو شاری کەرکوک بەتایبەتی و نەستانەکە بەگشتی، تا ساڵی ١٩٨٧ بەلای عارەبدا نشکاوەتەوە. هەر چەند بۆ دواوە بگەڕێینەوە، ئەوەندە زیاتر بۆمان دەردەکەوێ کە عارەب لەو شارەی کوردستاندا، لە کەمینەیەکی نەتەوەیی بچوک زیاتر نەبوون، ڕێژەیان بەبەراورد لەگەڵ سەرجەم دانیشتوانی، لە ژمارەی پەنجەکانی دەست کەمتر بووە. بۆ نموونە، لەکۆتایی سەدەی نۆزدە دا، نووسەرێك دەربارەی کەرکوك نووسیویەتی (شاری کەرکوک ناوەندی ئەو لیوایەیە کە پێی دەڵێن شارەزوور و دەکەوێتە ولایەتی موسڵ لەکوردستاندا، سێ چارەکی دانیشتوانی کوردن و چارەکەکەی دیکەیان تورك و عارەبن و شتی ترن)[4].

عێراق لەپێناو گۆڕینی پێکهاتەی نەتەوەیی و داشکانی بەلای عارەبدا ئەم هەنگاوانەی هاویشتووە[5]:

١- گواستنەوەی هەمور فەرمانبەرە کوردو تورکمان و تورکەکانی کەرکوک لە دایەرەی (سجلی مدنی کەرکوك) بۆ شارەکانی دیکەی باشووری کوردستان و عێراق و هێنانی فەرمانبەری عارەب بۆ شوێنەکانیان. بەو شێوەیە تا بتوانن بە ئارەزووی خۆیان دەستکاری (سجلات نفوس)ی دانیشتوانی شاری کەرکوک بکەن.

٢- هەموو ئەو فەرمانبەر و کرێکار و پۆلیسە کوردانەی کە لەسەر کێشەی کورد ڕایانکردبوو یان لەسەر کار دەرکرابوون، کە دەبوایە بەگوێرەی ڕێکەوتنەکەی ١١ی ئازار، بۆ سەر کاروباری خۆیان بگەڕانایەتەوە. بەڵام بەعس

ڕێگەیان پێنەدرا بە بیانووی کەرکوک نەدا کە بۆ شوێنەکانی خۆیان بگەڕێنەوە، بەڵکو هەر یەکەیان بۆ شارو شارۆچکەکانی ئەستانی دیکەی باشووری کوردستان گواسترانەوە.

٣- پاشانیش کەوتنە گواستنەوەی ژمارەیەکی زۆرتر لە فەرمانبەری دایەرە و کرێکارانی کۆمپانیای نەوتی کەرکوک، لە بەرامبەر ئەمەشدا، سەدان و بگرە هەزاران فەرمانبەر و کرێکاری عارەبیان هێنایە شوێنەکانیان.

٤- لە ساڵی ١٩٧٢، عێراق کەوتە هاندان و یارمەتیدانی بێ ئەندازەی چەندین دەرەبەگ و تیرە و هۆزی عارەب، بۆ ئەوەی زەویوزار و موڵکی جوتیارە کوردەکانی دەوروبەری کەرکوک بکڕن، لەهەمان کاتیشدا، دەرەبەگ و جوتیارە کوردەکانیشیان هاندەدا، بۆ ئەوەی زەوی و زار و موڵکەکانیان بە عارەبەکان بفرۆشن، تالە ئەنجامی ئەو پیلانە گەورەیەی کڕین و فرۆشتنەدا، بەسەدان خێزانی جوتیاری کورد لە ناوچەکانی دلودە و کاکەیی بە پارە دەربەدەر کران و گوندەکانیشیان (حەشیشە، دەللی گەورە، دەللی بچوک، کۆمر، ڕەبماوە، تەلە ڕەبعە، عەتشاه، تەل مەغار، ئەرغون، سێکانی، کەراکرە، کەرهە، سەی محەمەد) عارەبنشین کران، ئینجا پارەیەکی زۆر و خانووبەرەیەکی زۆری نوێیان بۆ ئەو تیرە و هۆزە عارەبانە دروستکرد، هەم بۆ ئەوەی لە لایەکەوە بتوانن بە ئاسودەیی بژین، لەلایەکی ترەوە هاندەرێکی گەورە بێت بۆ هێنانی خێزانی دیکەی عارەب.

٥- ڕاکێشانی جادەی شەست مەتری و دەست بەسەراگرتنی خانووی خێزانە کوردەکانی شۆریجە، دوای ئەوەی خانووەکانیان دەروخاندن و تەعویزێکی کەمیان دەدانێ و ڕێگەیان پێ نەدەدان لە ناو شاری کەرکوکدا زەوی بکڕن و جارێکی تر خانووی تێدا دروست بکەنەوە، ئەویش بۆ ئەوەی دەربەدەری شارەکانی دیکەی باشووری کوردستان و عێراق بن.

٦- کردنەوەی پرۆژەی کویت و کارگەی کۆکاکۆلا لەشاری کەرکوك و هێنانی کرێکاروفەرمانبەری عارەب بۆیان و فەرامۆشکردنی کرێکارە کوردو تورکمانەکان. هەر یەکێکیش لەو کرێکار و فەرمانبەرانە، یا هەر یەکێك لەو خێزانە عارەبانە،(دەفتەر نفوس) ی ساڵی ١٩٥٧یان بۆ دەرهێنان، گوایە هەر لەکۆنەوە لە دانیشتوانی رەسەنی شاری کەرکوکن.

٧- قەدەغەکردنی کڕینی زەوی و خانووو، خانوودروستکردن لەهەموو ناوچەکانی کوردی دانیشتوانی کەرکوك و دەوروبەریشی و دەستگرتن بەسەر هەموو خانووو وموڵك وماڵی ئەو کوردانەی کە پەیوەندیان بە شۆڕشی کوردستانەوە کردبوو، یان لەترسی زەبروزەنگی دەزگا تۆقێنەرەکانی دەوڵەتی عێراقی و بوون بە بەعسی و جیشی شەعبی و رایان کردبوو، لە دوایشدا لەسەر ئەو عارەبانە تاپۆ کران کە بەمەبەستی بەعارەبکردنی ناوچەکە هێنرابوون و لە ماڵەکانیشیاندا نیشتەجێکران.

٨- دایەرەو کارگەکانی دەوڵەت ئاگاداركرابوون لەوەی کە هیچ فەرمانبەر و کرێکارێکی کورد بۆی نییە خۆی نەقلی کەرکوك بکا، ئەو کوردانەش کە دەیانەوێ کەرکوك بەجێ بهێڵن و نەقلی شارەکانی دیکەی باشووری کوردستان و عێراق بن، پاداشتیان لەلایەن دەوڵەتەوە دەدرێتێ.

٩- گۆڕینی ناوە کۆنەکانی شوێنەوارەکانی شاری کەرکوك، وەك شەقام و گەڕەك و کۆگە و قوتابخانە و گۆڕەپانە کوردی و تورکییەکان بۆ سەر ناوی عارەبی. گەڕەکی رەحیماوایان کردووە بە حەی ئەندەلوس، ناوی قوتابخانەی ئاسۆیان گۆڕیوە بە تەلیعە، ئامادەیی کوردستانیان کردووە بە عەبدول مەلیکی کوڕی مەروان.

١٠- دروستکردنی گەڕەکی تایبەتی بە شێوەیەکی بەرفراوان لەسنووری شارەوانی کەرکوکدا. نەخشەکێشانی گەڕەکی کەرامە (حی الکرامە). لەساڵی

١٩٧٠ دا و جێبەجێکردنی زۆر بەزوویی، لە دەستپێکردندا دروستکردنی (٦٠٠) خانوو لە جێگایەکی گرنگ و ستراتیجی – باکووری رۆژهەڵاتی شاری کەرکوک – بەرامبەر گەرەکی ئیسکانی تازە لەسەر جادەی کەرکوک– سلێمانی، ئەوەی شایەنی باسیشە ئۆردوگایەکی تایبەتی سەربازی تەنیا (٣٠٠) مەتر، لەسەرووی گەرەکی کەرامەوە دروست کرا. لە ساڵی ١٩٧١ یشدا لەدووری یەك کیلۆمەتر لەگەرەکی کەرامەوە، بەلای باکوور لە نێوان گەرەکی ئیسکانی کۆنەوە تا ئازادی، نەخشەی گەڕەکی موسەنا (حی المثنی) یان کێشا کە (٥٠٠) خانوو بوو، وە لە کۆتایی ساڵی ١٩٧٢ دا و لە دەستپێکردندا ساڵی ١٩٧٣ دا نەخشەکە جێبەجێکرا. لەنێوان گەڕەکی کەرامە و گەڕەکی موسەنادا، زیاتر لە (٢٠٠) پارچە زەویان لە ساڵی ١٩٨٠-١٩٨١ەوە بەناوی شەهیدانی قادسیەی سەدامەوە، بەسەر عارەبەکاندا دابەشکرد، کە لەدواییدا هەموویان کران بە خانوو. لەبەرامبەر رەحیماواشدا کە ئێستا ناویان ناوە گەرەکی ئەندەلوس گەرەکێك بۆ کرێکارانی کارگەی کۆلا دروست کرد. لەلای کەرکوکی نوێشەوە، کە دەکەوێتە رۆژئاوای شارەوە پرۆژەی دوو هەزار خانوو بۆ چوار هەزار لەلایەن مقاوەلاتی کەرتی تایبەتەوە بە جێهێنراوە، دووەمیشیان لەلایەن کۆمپانیایەکی یابانیەوە بەجێهێنراوە.

لەو بەری عەرەفەوە، واتە بەلای باشووری رۆژئاواوە، جادەی کەرکوك– دووبز، بەو بەری جادەکەوە بارەگاکانی (تیپی دوو، فەیلەقی یەك، فڕۆکەخانە) لێیە کە بەرەو باشووری کەرکوك دەکشێن. جا لەم بەرو ئەو بەری جادەی کەرکوك- دووبز، زیاتر لە (١٠٠٠) خانوو دروستکراوە بۆ کرێکارنی کارگەکانی غاز و کبریت و پالاوتنی نەوت، کەپێیان دەوترێت (خانووەکانی عەمەل شەعبی)، ئەو کرێکارە عەربانەیان تێدا نیشتەجێ کردووە کە لە شوێنی کرێکارە کوردە نەقلکراوەکان دامەزراون لەو کارگانەدا.

هەر لەسەر هەمان جادەدا کۆمەڵە خانوویەکی تر بەناوی (حی الضباط) لەبەردەم ئۆردوگا سەربازییەکەی کەرکوك و گۆڕەپانی فڕۆکەخانەوە دروستکراوە، بە شێوەیەکی کەوانەیی بەرەوە هێڵی شەمەندەفەر درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە ئاستی (مەحەتەی کەرکوك). تەنانەت لەنێوان (باب النظام)ی فڕۆکەخانە و (باب النظام)ی تیپی دوو، ئەو ماڵانەی تێکەڵی ئۆردوگاکە دەبن و سنووریان لە نێوانیدا نامێنێ کە ژمارەی ماڵەکانیش لە (٥٠٠) خانوو زیاترە. لە نێوان ئۆردوگای کەرکوك و وێستگەی شەمەندەفەرەوە تا دەگاتە تسعینی کۆن و جادەی کەریت، ئنجا بەرەو جادەی کەرکوك -بەغدا و وێستگەی تەلەفزیۆن، لەوێشەوە بەرەو خاسە چەندین گەڕەکی دیکە دروستکراون کە بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

زیاتر لە (٦٠٠) خانوو لەتسعینی کۆن بەناوی (حی البعث) دروستکراوە و عارەبی لێ نیشتەجێکراوە. لە نێوان جادەی بەغدا- تکریت، بەرلەوەی بگەیتە وێستگەی تەلەفزیۆن زیاتر لە (١٥٠٠) خانوو بەناوی (حی الواسطي) دروستکراوە. هەر لەهەمان ناوچەدا زیاتر لە (٤٥٠) خانوو بە ناوی (دور السکك) دروستکراوە، لەسەر جادەی بەغداش زیاتر لە (١٠٠) خانوویان دروستکردووە بەناوی (حی الاشتراکیة)وە، بە دەستە چەپی جادەی بەغدا، لەنێوان جادەو خاسەدا، زیاتر لە (١٦٠٠) خانوویان بەناوی (حی الغرناطة) وە، دروستکردووە و بەرەو تسعینی تازە هەڵدەکشێ.

لە دیوی خاسەشەوە، واتە لە ئاستی وێستگەی تەلەفزیۆن و لە باشووری شارەکەوە بەرەو محەتە و مەجزەرە (قصابخانەی تازە) دەگاتە ڕێگای لەیلان - شۆرپەھە، چەندین وێستگەی جۆربەجۆر و فراوانیان دروست کردووە و نەخشەی چەندین پرۆژەی دیکەشیان داڕشتووە. ئەو گەڕەکانە بەرەو باشووری رۆژهەڵات درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە نزیکی (حی الکرامە)، ئەو گەڕەکە عارەبنشینانەش بریتین لەم گەڕەکانەی خوارەوە:

* لەسەر ڕێگای لەیلان زیاتر لە (١٠٠٠) خانوویان بەناوی (حی الحجاج)ەوە دروست کردووە.

* لە نێوان قەسابخانەی تازە و (حی الحجاج)دا، (١٥٠٠) خانوویان بەناوی (حی العروبە) ەوە دروستکردووە.

* هەر لەهەمان نارچەدا و لەسەرووی (حی الحجاج) ەوە (٣٠٠) خانوویان بە ناوی (حی الوحدە) ەوە دروستکردووە.

* بەرامبەر (حی الوحدە) و سەیتەرەی لەیلان (١٥٠) خانوویان بەناوی (حی الحریە) ەوە دروستکردووە.

* ئینجا لە (حی العروبە) ەوە بەرەو شۆڕیجە (٢٣٠) ماڵی عارەبنشین هەن کە هەموو پیاوەکانیان سەر بە دایەرەی دەوڵەتی عێراقن، بۆیە ئەو خانووانەیان ناوناوە بە (دور الامن).

* لە(دور الامن) ەوە بەرەو خوارتر (١٠) خانوو بەناوی (دور ضباط الصف) دروستکراوە، بەردەمی ئەم کۆمەڵە خانووەش خێمەی تایبەتی هەیە بۆ پارێزگاری کردنیان.

* لەبەرامبەر (دور الامن) و (دور ضباط الصف) بەرەو خوار (٧٥٠) خانوویان بەناوی (حی القتیبە) دروست کردووە.

* لە (حی القبیة) بەرەو خوار (حی الشرطة) دەست پێدەکات، کە ژمارەی خانووەکان دەگاتە (١٠٠٠) خانوو.

* لە هاوینی ساڵی ١٩٨١ یشدا وەک وەجبەی یەکەم لە پشت سەیتەرەکەی لەیلانەوە زیاتر لە (٨٠٠٠) پارچە زەوییان بەسەر عارەبە تازە هاتووەکانەدا دابەشکرد، لەگەڵ پێشکەشکردنی یارمەتیەکی ١٩ هەزار دیناریدا، واتە ١٠ هەزار دینار منحە و ٦ هەزار دینار عەقاری و ٣ هەزار دیناریش بۆ دروستکردنی ژێرزەمین. لەوەجبەی دووەمیشدا ٢٥ هەزار پارچە زەوی دیکەیان

دابەشکرد، کە ئەمەیان درێژەکەی ١٨ کیلۆمەتر دەبێ و تادەگاتە ناحیەی لەیلان.

١١- جێبەجێکردنی چەندین پرۆژەی جۆراوجۆر لەناو جەرگەی شاردا، بەتایبەتی لەناو گەڕەکە کوردەکاندا. لە نێوان مووسەللا و قەسابخانەی کۆندا (٤٠٠) شوقەیان بەسەر ماڵە عارەبەکاندا دابەشکرد، هەر ماڵێکیش ١٠ هەزار دیناریان داوەتێ، بەمەرجێ ئەوەی شوێنی ناونووس و جێگای لە دایکبوونی خۆی بگوازێتە سەر کەرکوک. لە گەڕەکی ئیمامقاسمیشدا (٢٠٠) پارچە زەویان بەسەر ماڵە عارەبەکاندا دابەشکرد و کردویانە بە خانوو، ناویشیان لێناوە (حی البعث).

١٢- روخاندنی گەڕەکە میللیەکان بەتایبەتی گەڕەکە کوردیەکان کە بەناوی ئاوەدانکردنەوەوپەرەپێدان و نەخشاندنی شارستانیەتی شارەکە و کردنەوەی رێگەوبانی تازە و دامەزراندنی پرۆژەی جۆراوجۆری دایەری ئاسایش و رێکخراوی بەعس. پانکردنی هێڵی شەمەندەفەری کەرکوک- هەولێر و پرۆژەی پردی تەپە- زێوبە، سەدان ماڵیان رووخاند و بەبلدۆزەر لەگەڵ زەویدا تەختیانکرد.

١٣- گۆڕینی نەخشەی ئیداری ئەستانی کەرکوک: دابرینی قەزای توزخورماتوو بەهەر چوار ناحیەکەیەوە (قادر کەرەم، ئەوجول، سلێمان بەگ، ئامرلی) و لکاندنی بە ئەستانی تکریت، دابڕینی قەزای کفری بەهەموو ناحیەکانیەوە لەکەرکوک و بەستنەوەی بە ئەستانی دیالەوە.

بەم جۆرە دەبینین، شاری کەرکوک سەرباری رووخاندنی هەزاران ماڵی کورد و دەربەدەرکردنی دانیشتوانەکەی بە پشتێنەیەکی (٢٠٠٠٠) لە دواکەوتوترین ماڵە عارەب بە رەبایە و ئۆردوگای سەربازی ئابلۆقە دراوە. ئەگەر تێکڕای سەرژمێری هەر ماڵێک بە ٤ تا ٥ کەس دابنێین، ئەوا سەرژمێری ئەو عارەبانەی لە ئەستانی

کەرکوکدا نیشتەجێکراون، دەگاتە ٨٠ تا ١٠٠ هەزار عارەب، کەبەشی هەرە زۆریان لە ئەفسەر و پۆلیس و سیخوڕ و ئیستیخبارات و مخابەرات و کەسانی سەر بەپارتی بەعس و کارگێڕانی تایبەتی ئیش و کارەکانی خۆیان وە دایەرەکان پێکهاتوون.

تورکمان، لەرووی ژمارەو ڕێژەوە، تورکمان بەدووەمین نەتەوەیی باشووری کوردستان دادەنرێن، ڕێژەیان وەک کورد بەردەوام لەکەمبونەوە دایە. تورکمان ساڵی ١٩٥٧ زیاتر لە ٦٪ ی گشت دانیشتوانیان پێکدەهێنا و ساڵی ١٩٧٧-٣,٥٪، واتە لە ٢٠ ساڵی دوایدا ٢,٧٪ یان کەم کردووە. هۆکەشی بەپلەی یەکەم بۆ پۆلیتیکی بەعارەبکردن دەگەڕێتەوە، کە تارادەیەک ئەمانیشی گرتۆتەوە.

زۆربەی تورکمانەکان لە ئەستانی کەرکوک دەژین، ڕێژەیان لە ساڵی ١٩٧٧دا کەمێک لەسەروو ١٦٪ گشت دانیشتوان بوون (١٩٥٧- ٢١٪). لەهەمان ساڵدا ڕێژەیان لە ئەستانی هەولێر ١,٦٪ بوو، زۆربەیان لەشاری هەولێر دەژین، ڕێژەیان ناگاتە ١٪ لەیەکە ئیدارییەکانی دیکە.

جێگای بنەڕەتی مۆڵدانیان، قەزای کەرکوکە، بەتایبەتی شاری کەرکوک (١٩٪) قەزای توزخورماتوو (١٨٪)، قەزای دووبز (٩٪)، قەزای کفری ٦٪) قەزای خانەقین (٤٪)، قەزای هەولێر بەپلەی یەکەم لەناو شارەکە (٣٪)، قەزای حەمدانیە (٣٪)...هتد.

سریان، کەمە نەتەوەیی سریانی (ئاسوری، کلدانی)، بەشێکی کەم لە دانیشتوانی باشووری کوردستان پێکدەهێنن و ڕێژەیان لە ساڵی ١٩٧٧ لە ١٪ کەمتر و (١٩٥٧- ١,٩٪، ١٩٦٥- ١,٧٪). ئەستانی دهۆک (١٩٧٧- ٤,٦٪) و هەولێر (١,٦٪) کەبە گەورەترین شوێنی مۆڵدانیان دادەنرێ.

ئەو ناوەندە کۆنانەی کە زۆربەی سریانیەکانی تێدا کۆدەبنەوە، بریتین لە قەزای ئامێدی (٧٪)، دهۆک (٥٪)، شەقلاوە (٤٪)، هەولێر (٢٪)، زاخۆ (١٪) و ئاکرێ و ناوچەی ئاڕادمیەکیش رواندز.

ئەرمەن: ژمارەیەکی زۆر کەم لە ئەرمەنییەکان لە باشووری کوردستان دەژین، لە هیچ کام لەو سەرژمێرییە گشتیانەی کە کراوە، رێژەیان لە ١٪ی کۆی دانیشتوانی گشتی تێپەڕ نەکردووە. شوێنی هەرە گرنگی ژیانیان قەزای زاخۆیە (١٩٧٧- نزیکەی ١٪)، دانیشتوانی گوندەکانی ئاڤزرووک و هەڤریسک، لە سەردەمێکدا بەگشتی لە ئەرمەنەکان بوون[٦].

ئەزدادی، ژمارەی ئەزدادی لە نێو دانیشتوانی باشووری کوردستاندا، لە ساڵی ١٩٧٧ دا نزیکەی ١٣ هەزار کەس بوون. ئەمانە یا بەدەستی ئانقەست پێناسەی نەتەوەیی خۆیان ئاشکرا نەکردووە، ئەویش لەترسی ئازاردان و گیروگرفت دروستکردنەوە بۆیان و فەرامۆشکردنی پێناسەی نەتەوەییان بەدەستی ئانقەست لەلایەن عێراقەوە، یاخود لەبەر هەر هۆیەکی دیکە بێ، ئەگینا ئەزلەو بڕوایەدا نیم، ئەو هەموو کەسە پێناسەی نەتەوەیی خۆیان بزر کردبێ.

دووەم: پێکهاتنی ئایینی

پێکهاتنی ئایینی لە باشووری کوردستاندا هەروەکو پێکهاتنی نەتەوەیی گەلێ ئاڵۆزە. لەم وڵاتە پەیڕەوانی زۆربەی ئاینە ڕۆژهەڵاتیەکانی تێدایە، جگە لە ژمارەیەك لە تەریقەت و ڕێبازی سۆفییەت.

ئەوەی لێرەدا پێویستە بەرچاو بگرێ، نەبوونی ژمارەی تازە و سەرژمێری ئەك هەر یەکێ لەو ئاینزایانە یە، بەڵکو بۆ ئاینە سەرەکیەکانیش. ئەمەش بۆ وەستانی لە بڵاوکردنەوەی ئاماری پێکهاتنی ئایینی دانیشتوان دەگەڕێتەوە. لەدوای سەرژمێری ١٩٦٥زاینی و حسابکردنی پەیڕەوانی هەندێ ئاینی خۆجێی بە ئیسلام و ئاشکرانەکردنی بروای بەدڵ و دەروون لەترسی ئەشکەنجەو ئازاردان و بەشێوەیەکی گشتی لە باشووری کوردستاندا ئەم چەند ئاینەی لای خوارەوە بڵاوە:

ئیسلام: ئیسلام تازەترین ئایینی دانیشتوانی ئەم وڵاتەیە، کە پەیدابوونی بۆ نیوەی یەکەمی سەدە ساڵەی حەوتەمی زاینی دەگەڕێتەوە. مێژوونوسەکان زۆربەیان لەسەر ئەو بروایەن، کە گوایە کوردستان بە بەشی باشووریەوە، بەخۆشی و بێجەنگ و داگیرکردن، ئەم ئاینە نوێیەیان پەسەندکردووە، بەڵام بەگوێرەی نووسینی مێژوونوسانی سەرەتای دەرکەوتنی بیروباوەڕی ئایینی ئیسلام خۆیان و بگرە مێژوونوسانی ئەم دواییەش، خەڵکی کوردستان زۆر ڕاپەڕینی خوێناویان دژی سوپای داگیرکەری عارەب بەرپا کردووە و ئامادە نەبوون بە خۆشی خۆیان دەست لە بیروباوەڕی تایبەتی ئاینی خۆیان هەلگرن. تاکوئێستاش لە چەندین شوێنی کوردستاندا، شوێنەواری ئەم جەنگانە لە یادی خەڵکیدا هەر بەزیندوویی ماون. عارەبە موسڵمانەکان بۆ سەپاندنی ئاینی تازەی خۆیان لە هیچ کارێکی ناڕەوا دەستیان نەگێڕاوەتەوە. بۆ نموونە لە ساڵی ٦٣٩ی زاینیدا لە شارەزوور سێ شەو و سێ ڕۆژ، دەستیان لە کوشتن و برین هەڵنەگرتووە بە هەزاران کەسیان کوشتووە[٧]. تەنیا لەبەر ئەوەی خەڵکی ئەو ناوچەیە ئامادە نەبوون بێنە ناو جوغزی ئاینی نوێوە.

زۆربەی زۆری دانیشتوانی باشووری کوردستان بە ئاین ئیسلامن. لە سەرژمێری گشتی ساڵی ١٩٨٧دا رێژەی ئیسلام بە ٩٣٪ی کۆی دانیشتوان دەخەمڵێنرێ، (١٩٦٥-٩٢٪)، ئەم رێژەیە لەهەموو ئەستانەکاندا وەکو یەك نییە، بۆ نموونە: رێژەی موسوڵمان لە ئەستانی هەولێر دەگاتە ٩٨٪، سلێمانی و کەرکوك- ٩٢٪ لە دهۆك- ٨٦٪ و لە نەینەوا- ٩٤٪ لەکۆی گشت دانیشتوان.

موسوڵمانان لەسەر مردن و شوێنی شاردنەوەی پێغەمبەر لە (مەکە) یا لە (مەدینە) هەموو یەك بڕوایان نییە، ئیمامەتی و میراتی پێغەمبەر دوای خۆی کێ بیگرێتە ئەستۆ و هەڵوێست بەرامبەر کەسانێ کە زەکات نەدەن و کاروباری شوراو رووداوی سەردەمی ئەمەوی ئیماندلران (ئیمامی عەلی) پاش پێکهاتن و پەلازیاییکردن (بەیعە) و ناکۆکی لەگەڵ (معاویە)دا، لەبەر ئەم هۆیانە موسوڵمانان لە کوردستان و وولاّتانی دیکەی جیهاندا بەسەر دوو بەشی سەرەکیدا دابەش دەکرێن:

ا- سوونە: دانیشتوانی باشووری کوردستان، زۆربەیان سوننیە. رێژەیان لەناو دانیشتوانی ئەستانی هەولێر و سلێمانی و نەینەوا، لەسەروو ٩٠٪ وەیە و لە کەرکوك و دهۆك و لە قەزایەکانی خانەقین و مەندەلی و بەدرە کەمێك کەمترن. سونە بریتییە لە ئاینزای شافعی، حەنەفی، مالیکی و حەنبەلی. هەر یەکێ لەم ئاینزایانە، پەیڕەوی تایبەتی خۆی هەیە، بەژمارە و پلەی بڵاوبونەوەی لەگەڵ ئەمەکەی تردا جیاوازە.

١- شافیعی- بەربڵاوترین ئاینزای سونی لە نێو خەڵکی باشووری کوردستاندا، رێژەیان لە هەموو یەکە ئیدارییەکان، لە ٩٠٪ زیاتر دەبێ و زۆربەی کورد لەسەر ئەو بڕوباوەڕەن.

٢- حەنەفی- ئەم ئایینزایە لە نێو عارەبەکاندا زیاتر بڵاوە وەک لە نێو کوردەکاندا. بە شێوەیەکی گشتی لە ناوچەکانی باشوور و باشووری رۆژهەڵاتی کوردستاندا زۆر بڵاوە، بەتایبەتی لە ئەستانی کەرکوک.

٣-مالیکی- زۆربەی پەیڕەوانی ئەم ئایینزایە، لە بنەڕەتدا دانیشتوانی باشووری کوردستان نین و پەیدابونیان بۆ سەرەتای عارەباندنی باشووری کوردستان دەگەڕێتەوە. بەتایبەتی بۆ سەرەتای شەستەکان. پەیڕەوانی ئاینزای مالیکی بەرەچەڵەک عارەبن.

٤-حەنبەلی- تا سەرەتای حەفتاکان، حەنبەلی لە باشووری کوردستاندا بەدەگمەن هەبوون، بەڵام لەو ساڵانە بەدواوە لە ئەنجامی گواستنەوە و هێنانی عارەب لە عێراقەوە و نیشتەجێکردنیان لە باشووری کوردستان، ژمارەیان بەردەوام لە زیادبوندا بووە.

لە باشووری کوردستاندا، گەلێ تەریقەتی سۆفێتی سەر بە تایەفەی سونە هەن، گرینگترینیان ئەمانەن:

١- تەریقەی قادری

دامەزرێنەری ئەم تەریقەیە شێخ عەبدولقادری گەیلانییە، دانیشتوانی گوندی گەیلانی ناوچەی کرماشان بووە. لە رێگەی عەبدولکەریی گەیلانی نەوەی شێخ عەبدولقادر بە شوێنەکانی دیکەی کوردستاندا بڵاوکراوەتەوە.

شێخەکانی قادری، بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی تایبەتی خۆیان و بگرە پایەی کۆمەڵایەتیشیان، هەمیشە رەچەڵەکی خۆیان بۆ سەر عەمەدی کوری عەبدوللا (پێغەمبەری ئیسلام و عەلی کوڕی ئەبو تالب (یەکێ لە چوار خەلیفەکانی راشیدی) دەگێڕنەوە، بەڵام لەناو خۆیاندا لەسەر ئەم بیروباوەڕە یەک نین.

ئەمڕۆ تەریقەی قادری یەکێکە لە تەریقەتە بەربڵاوەکان و پەیڕەوکەرانیشی (دەروێش) لەزۆربەی ناوچەکانی باشووری کوردستاندا هەن، ئەمەش بۆ نزیکی لە ئایینزای سونە و شەریعەت و هەروەها ڕەچەڵەکی شێخەکانیان کە زۆربەی کوردن دەگەڕێتەوە[8].

٢- تەریقەی نەقشبەندی

ئەم تەریقەیە بەبڕچوونی زۆربەی مێژوونووسان، ساڵی ١٨١١ لەلایەن شێخ زیانەدینی کوڕی خالیدی نەقشبەندی (مەولانا خالید) وە گەیشتۆتە شاری سلێمانی و هەر لێرەشەوە بە ناوچەکانی دیکەی کوردستاندا بڵاوبۆتەوە. هۆیەکانیشی بۆ هەڵوێستی جیاوازی لەگەڵ تەریقەی قادری سەبارەت بە کێشەی دەسەڵاتداریێتی مەزانی بابان و فەرامۆش نەکردنی لایەنی دونیایی لە ژیانی مرۆڤدا لە پێناو ئاییندا دەگەڕێتەوە، بەواتایەکی دیکە، چۆن دینت دەوێ، پێویستە بەو شێوەیەش دونیات بوێ.

٣- تەریقەی ڕەفاعی

ژمارەیەکی کەم لە موسڵمانەکانی باشووری کوردستان، پەیڕەوی ئەم تەریقەتە دەکەن. ئەم تەریقەتە بەزۆری لە نێو تورکمانەکانی ئەستانی کەرکوک و شاری هەولێردا بڵاوە.

٤ - ڕێبازی حەقە

داهێنەری ڕێبازی حەقە لە باشووری کوردستاندا، بەشێخ عەبدولکەریمی شەدەڵە دادەنرێ، کە شێخی نەقشبەندی بوو لە قەزای سورداش. بۆیە شێخی ناوبراو (وەکو تەریقەیەکی ئاینی رووت وشلک سەیری تەریقەتی نەقشبەندی نەکردووە، کە بەهۆیەوە بگات بە تواندنەوە لە خوا پەرستیدا، بەڵکو بەم شێوە و لە ڕێگەی ئەم ڕێبازەوە، ویستوویەتی ئامۆژگاری و پرەنسیپەکانی تەریقەتەکەی و

ڕێبازی ئایین بەگشتی لە بواری ژیانی کۆمەڵایەتیدا پیادە بکات و باوەڕ بە (یەکسانی) کە هەزاران ساڵ بوو ئیدیاڵی ئایین و ئایینزای شۆڕشگێرانی دونیا بوو، و هەر لەو پێناوەدا بۆی لەتێکۆشاندا بوون)[9]. ڕێبازی هەقە لەسەردەمی عامە ڕەزادا تووشی گەلێ بوژاندنەوەو سیسی بووەو شێخیش لە بەندیخانەدا گیراوە.

ب- شیعە: لەناو دانیشتوانی باشووری کوردستاندا، پەیڕەوکەرانی تایەفەی شیعە هەن. بەڵام ڕێژەیان چوار جار لە چاو ڕێژەی سوننەکاندا کەمترە (٢٠٪). زۆربەی شیعەکان لە ئەستانی کەرکوک (٨٪) و دهۆک (٥٪) و قەزایەکانی خانەقین و مەندەلی و بەدرە و توزخورماتوو و شوێنەکانی دیکە دەژین.

شیعەکانی باشووری کوردستان لە نێو خۆیاندا، بەسەر چەندین دەستەدا دابەش بوون، کەلەگەڵ یەکدیدا لەرووی بڕواو هەڵوێست لە ئیمامی عەلی و ژمارەی پەیڕەوکەرانی، جیاوازیەکی کەمیان هەیە. گەورەترین ئایینزای شیعە لە باشووری کوردستاندا ئیمامیەیە (دوازدەیی) و بە پلەی یەکەم لەهەموو قەزایەکانی ئەستانی کەرکوکدا دەژین و لەنێو کورد و عارەب و تورکمانەکاندا بڵاوە.

٢- مەسیحی

ئایینی مەسیحی لە شاری ئۆرشەلیم سەری هەڵدا و یەکەم کڵێسەی لە هەمان شاردا دروستکرد، لەدواییدا لە ڕێگەی نێردراوەکانی عیساوە، بۆ قەزاکانی دیکەی فەلەستین تەشەنەی کرد. لە پاشتریش لەڕێی هەمان کەسانەوە بە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتینیدا، وەک فینیقیا و قوبرس و شاری ئەنتاکیەدا بڵاوبۆتەوە. بەڵام دەربارەی بڵاوبوونەوەی ئەم ئایینە لە کوردستاندا و لە چ سەردەمێکدا بڵاوبۆتەوە، دوو بیروبۆچوون هەیە: یەکێکیان دەڵێ: لە ڕێگەی کەسانی پارسی و مادی و ئیلامی، کەلە سەدەی یەکەمی زایینی، بەمەبەستی زیارەتکردنی عیسا و بینینی کەرامەتەکانی، سەردانی ئۆرشەلیمیان کرد. گومان لەوەدا نییە ئەو کەسانە پاش گەڕانەوەیان، باسی ئەم پێغەمبەرەیان بۆ خەڵکی

ناوچەکە کردووە، بەڵام لەوە دەچێ کە کارێکی زۆریان نەکردبێتە سەر خەڵك بۆ ئەوەی لە بیروباوەڕی خۆیان واز بێنن و بچنە سەر ئەو ئاینە نوێیە. لەلایەکی تریشەوە نوێنەرەکان هیچ کامێکیان لەوانە نەبوون دەسەڵاتی فەرمانڕەوایان هەبووبێ و خەڵکیان ناچار کردبێ بۆئەوەی بێنە سەر ئاینی تازەی عیسا. بە پێی بۆچوونێکی دیکە، دەبێ لە رێگەی دانیشتوانی شاری روها (ئۆرفا) و ئەنتاکیە لەسەدەی سێیەمی زاینیدا بوبێ، خەڵکی ئەم دوو شارە بەردەوام و بەگەرمی بەمەبەستی بازرگانی هاتووچۆی یەکیان دەکرد. دووریش نییە چەند کەسێکی دانیشتوانی ئەنتاکیە روویان لەشاری رۆها کردبێت و لێی نیشتەجێ بووبن. ئەم ڤێرسایە رێگای زیاتری تێدەچێ، چونکە لەلایەکەوە لەبەر کورتی مەودای نێوان شارەکان و لەلایەکی ترەوە گەیشتنی هەواڵی تازە لەسەر ئەم ئاینەوە. لەدواییدا بەرەبەرە بە ناوچەکانی دیکەی کوردستاندا بڵاوبوبێتەوە و لەزۆر لایەنەوە ئەبرشیە دروست کراوە، کەژمارەیان لەچارەکی یەکەمی سەدەی سێیەم لە ٢٠ زیاتر بوو لە هەموویان بەناوبانگتر حەدیاب (هەولێر)- یەکەم کڵێسە لە رۆژهەڵات- و بازیدی (سازخ) و کەرخ سلوخ (کەرکوك) و هەلوان و شەنگارو هی دیکە.

مەسیحیەکانی باشووری کوردستان، ئەگەر چی لەسەر تاقە خودایی و پێغەمبەرایەتی عیسا یەك بڕوان، بەڵام لەشیکردنەوەی کەسایەتی ئەم پیارە بۆچونی جیاوازیان هەیە، کە ئەمەش بۆتە هۆی پەیدابوونی چەند ئاینزایەك و هەریەکێ لەو ئاینزایانە بەناوی داهێنەرەکەیەوە، ناوی رۆیشتووە، بەڵام لە هەموویان لەمێژینەتر و بەپەیڕەوانتر و بەدەسەڵاتر و بەربڵاوتر ئەمانەن:

ا. نەستووری، نەستور لەشاری مەرعەش (جەرمانیق)، باکووری رۆژئاوای کوردستان لە ساڵی ٣٧٨ی زاینیدا لە دایکبووە. پێش ئەوەی ببێتە پەترەریکی قوستەنتینیە، لەساڵی ٤٢٨دا، لەدێری ئۆربرپیۆسی ئەنتاکیە دەژیا، بەهۆشیاری و زیرەکی و کەرامات ناوی دەرکردبوو. لەکۆتایی سەدەی پێنجەمدا، بیروڕای خۆی بەرامبەر کەسایەتی عیسا بەم شێوەیە راگەیاندووە: (خلاصتها

الاعتقاد باقنومين وطبيعتين في السيد المسيح. لذلك فهو مسيحان احدهما ابن الله والاخر ابن الانسان. ولن مريم لايجوز لن تدعى (والدة الله) بل ام المسيح). بەڵام ئەم بۆچوونەی نەستور، بەبڕوای ژمارەیەکی زۆر لە نەسڵۆفەکان لادان بوو لە ئاینی مەسیح.

لە ساڵی ٤٣٠ ی زاینییدا، بۆ دەربڕینی پەشیمانی لە بۆچوونەکەی بانگیان کرد، لەبەر ئامادە نەبوونی، ناچاربوون لە ساڵی ٤٣١ی زاینییدا، کۆبوونەوەیەکی گەورەتر لە ئافسس بکەن. ئەم جارەشیان بانگهێشتەکەی پشت گوێخست و لە ئەنجامدا بڕیار دەرچوو بەقەدەغەکردنی ئامۆژگاریی بۆگەنەکانی نەستور و دوورخستنەوەی و سەرەنگومکردنی لەساڵی ٤٣٥ بۆ ناردسا لە میسر. لەگەڵ ئەوەشدا بۆچوونەکانی و ئامۆژگارییەکانی، نەك هەر کزنەبوو، بەڵکو لەناو خەڵکیدا گەشەیان سەندو هەتا ئەوڕۆکەش لایەنگرانی لەمەحوو قوژبنێکی ئەم جیهانەدا هەن وەبە (نەستوریی ئاسووری) ناوبانگیان دەرکردووە.

ب- یاقوبی (سوریانی ئارسیدۆکس): یاقوبی بەرداعی دامەزرێنەری ئاینزای یاقوبیە لە ئاینی مەسیحیدا و لە ساڵی ٥٧٨ی زاینییدا مردووە.یەکێك لەو دوو کەسە بووە، کە پەتریارکی قوستەنتینیە رەوانەی کوردستانی کردون بۆ سەرپەرشتیکردنی کاروباری ئاینی و بڵاوکردنەوەی مەسیحیەت لە کوردستاندا. ئەویش بەجوانترین شێوە کارەکەی خۆی بە ئەنجام گەیاندووە.

ئاینزای یاقوبی لەسەر ئەو بڕوایەن کە (ان المسيح طبيعتان متحدتان بدون تغير ولا انفصال ولا امتزاج) بە واتایەکی تر (ان للمسيح طبيعة مركبة واحدة وهي الهيئة، وتتكون هذة الطبيعة المركبة من طبيعتين الهية وبشرية، لكن الاولى حوت الطبيعة الثانية، فاصبحت الطبيعتان طبيعة واحدة كقطعة الزجاج المصنوع من الرمل والذي اصبح زجاجا ولم يعد الرمل). یاقوبییەکان لە زۆربەی ناوەدانییەکانی باشووری کوردستان، بەتایبەتی کەرکوك هەن.

ب- ئاینزای کلدانی: کلدانییەکان لە شارۆچکەکانی عەنکاوە و شەقڵاوەی ئەستانی هەولێر دەژین. لە ئەمڕۆدا ئیدارییەکانی دیکەی باشووری کوردستان، ژمارەیان زۆر کەمە. لەڕووی ئاینییەوە، یاخود لەرووی هەڵوێستیان بەرامبەر کەسایەتی عیسا، لەگەڵ هاوئاینزاکەی دیکەیان (نەستوریەکان) جیاوازیەکی ئەوتۆیان نییە.

٤- ئاینەکانی دیکەی باشووری کوردستان

دانیشتوانی باشووری کوردستان، جگە لە ئیسلام و مەسیحی لەسەر بڕوای ئێزیدی و ئەهلی هەق (کاکەیی) و سارەلی و گۆران و ئەهلی حاجی هی دیکەشن.

١-ئێزیدی

ئێزیدییەکان وەکو زۆربەی پسپۆڕ و نووسەران سەلماندویانە، بەرەچەڵەک کوردن و لە ئاینەکەیاندا گەلێ توخمی ئاینەکانی زەردەشتی و جولەکەو مەسیحی و ئیسلامی تێدا هەیە. بەشی زۆری ئێزیدییەکانی باشووری کوردستان، لەقەزایەکانی شەنگار و شێخان و گوندەکانی دەوروبەریاندا دەژین، لەم ناوەدانیانە ڕێژەیان لەسەروو ٩٠٪ ی کۆی گشت دانیشتوانەوەیە.

ئێزیدییەکان بڕوایان بە هێزی خێر (ئاهۆرامازدا) و شەر (ئەهریمەن) هەیە. ئەم دوو هێزە لەململانێیەکی توند دان، کەلە دواییدا سەرکەوتن هەر بۆ یەکەم دەبێ. ئێزیدییەکان دوو کتێبی پیرۆزیان هەیە. یەکەمیان ناوی (جیلوە)یە، ئەوی تریان بە ناوی (مەسحەفا رەش). کۆمەڵگەی ئێزیدی لەمیر و پسەوو بابەشێخ و شێخ پیر و ئەفیو قەواڵ و کوچەک و مورید پێک هاتووە، هەر یەکێ لەم چینانە تایبەتمەندی خۆیان هەیە و پارێزراویشە.

ئێزیدییەکان ڕۆژانە دوو جار نوێژ دەکەن، یەکێکیان لەبەرەبەیان و ئەوی دیکەیان لە خۆرئاوابووندا. دوو جۆر ڕۆژووگرتنیان هەیە، یەکێکیان گشتیە کە هەموویان دەیگرن و بەناوی (ڕۆژوگرتنی ئێزید) و ئەوی دیکەشیان (ڕۆژوگرتنی خدر ئەلیاسە) تایبەتی و تەنیا بۆ پیاوانی ئاینییە.

٢- ئەهلی هەق (کاکەیی)

ئەم کۆمەڵە ئیتنۆ- ئاینییە لە باشووری کوردستاندا، زیاتر بەکاکەیی ناسراون، ئەگەر چی ناوی ڕاستەقینەیان ئەهلی هەقە و لەلای هەندێ پسپۆڕ و لێکۆڵەرەشەوە، زیاتر بە ناوی (عەلی ئیلاهی)یەوە ناویان دەرکردووە[10].

ئەهلی هەق بەزۆربەی ناوچەکەنی باشووری کوردستاندا بڵاوبوونەتەوە، بەتایبەتی هەورامانی لهۆن-چیای شنەرۆێ و گوندەکانی: هاوار، چاڵان، دەرەتوێ، ژاڵومرۆ، لەدەوروبەری کەرکوکیشدا گوندەکانی: مەتیق، مەتراد، عەلی سەرا، جنگلاوە، هێب، زەنقر. گوندەکانی لای موسڵیش: مەتراد، سفەیە، تۆپلەبەن، هۆردەکی، کولەبۆر، گەزەکان و کەلەك. گوندەکانی خانەقینیش: مێخاس، شێخ ڕەحیم، پویکە، چەمچەقەل ...هتد.

پلەی ئاینی و کۆمەڵایەتیەکانی ئەهلی هەق (کاکەیی) ئەمانەن: سەید، خەلیفە، چاوەش، دەروێش، کەلام خوان. سێ پلەی یەکەم تایبەتی و میراتگرین. ئەهلی هەق، کاروباری ئاینییان بە هۆنراوە و پەخشان و بە زمانی جیاواز (کوردی- دیالێکتی گۆران، فارسی وئازەری) دەربریوە، بە بۆچوونی زۆر کەس، بەناوبانگترین و رەنگە پەلۆزترینیشیان، ئەو تێکستانە بێت، کە پێیان دەڵێن (سەرئەنجام).

٣- شەبەکی

ئاینێکی دیکەی دانیشتوانی باشووری کوردستانە. شەبەك بەرەگەز کوردن و زمانەکەیان کەمێك وشەی عارەبی و تورکی و هی دیکەی تێکەڵاوە. شەبەکەکان بروایان زۆر بەئیمامی عەلی قایە. بەزۆری لە قەزایەکانی سەر بە ئەستانی

نەینەوا دەژین، بەتایبەتی دەروێشە، قەرەتەپە، باجەربوعە، خەزنەتەپە، منارەرەش، تەیرلوا، تۆپزلوا، عەلی رەش، شەبەك، کارێزو...هتد[11]. ژمارەیان لە ١٦ هەزار کەس زیاترە.

٤- سارەلی

پەیڕەوکەرانی ئەم ئاینە، لە ئاوەدانیەکانی تەللبەنە، بەستەلیە، کەبەرلی، خەرابەسوڵتانە و ئاوەدانی دیکەی سەر بە ئەستانی نەینەوا دەژین و خاوەنی ئاینی تایبەتی خۆیانن و بیروباوەڕیان نهێنیە. وەك بیستراوە، کتێبی پیرۆزیان بەزمانی فارسیە و شوێنی ئاینە کۆنەکانی ئێران و بیروبۆچوونی غولاتی شیعەکان، لە ئاینەکەیاندا دەبینرێ.

ئەم ئاینە بۆ ناوەکەیان، چەند فەرسیایەك هەیە، بەگوێرەی یەکێکیان گوایە خەڵك بەهەشتیان لە پیاوە ئاینییەکانیان دەکڕێ و دەیانگوت (صارت لی جنة) واتە بەهەشت بووبەهی من[12] لەدوای ئەمە کورت کراوەتەوە بووە بە سارەلی.

٥- کاکەیی

لە ئەستانی دهۆك و بەتایبەتی لە قەزای زاخۆ، پەیڕەوانی ئەم ئاینە لە باشووری کوردستاندا دەژین. ئاینەکەیان لە چەند توخمێکی ئاینەکانی دیکە پێکهاتووە و ژمارەشیان چەند هەزار کەسێك دەبێ.

سەرچاوە و پەراوێزەکانی بەشی سێیەم

١- نووسەر لەم سەرچاوانەی تاوتوێ کردووە.
- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي ديالى وكركوك. مطبعة العاني- بغداد، ١٩٦١، لوائي السليمانية وكركوك، مطبعة العاني- بغداد، ١٩٦١. لوائي الموصل و اربيل، مطبعة الارشاد- بغداد، ١٩٦١.
- شاكر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالي دراسه لنواحيه الطبيعية والبشرية، مطبعة الشفيق- بغداد، ١٩٧٣.
- نعیمەتوڵا دەباغ، کورد و کەمە نەتەوایەتییەکانی تر لە سەرژمێری ساڵی ١٩٧٧ دا، بەشی یەکەم، چاپخانەی پەروەردە- هەولێر، ١٩٩٣.
- عەبدولڵا غەفور، نارستراکە ت، ف، باری ئەتنۆ- دیموگرافی لە باشووری کوردستاندا، گۆڤاری (رگەز و مللەتان) مۆسکۆ، ١٩٨٩، ژمارە -١٩.
* ژمارەی ساڵی ١٩٧٧ لەم تابلەدا کەمێك جیاوازی هەیە لەگەڵ ژمارەی هەمان ساڵ لە شوێنەکانی تر.
٢- جەمال نەبەز، گۆڤاری کۆمەڵەی زانیارانی کۆمەڵناسی کوردستان، ١٩٤٤-١٩٤٥، بەبێ ناوی چاپخانە، ستۆکهۆڵم-١٩٨٨.
٣- تەماشای ئەم سەرچاوانە بکە :
- لسترنج كي، بلدان الخلافة الشرقية، ترجمة : بشير فرنسيس و كوركيس عواد، الطبعة الثانية، بيروت،١٩٨٥.
- جاكسون پر، مشاهدات بريطاني في العراق، ترجمة طه التكريتي، بغداد-١٩٦٩.
- هامر پور گشال، تاريخ امپراطوري عثماني (جلد ٢) ترجمه ميرزا على ابادى، باهتمام جمشيد كيان فر، پائيز ١٣٦٧، ص٨٧٢.
٤- شمس الدين س.، قاموس الاعلام.
٥- لێرەوە تاکوتایی گۆڕینی نەخشەی ئیداری ئەستانی کەرکوك لەئامیلکەی (کەرکوك و سیاسەتی تەعریب)ی یەکێتی نیشتیمانی وەرگیراوە، ل٢٣-٢٧، کە لە ساڵی

١٩٨٥ی زایینییدا بڵاوکراوەتەوە،بە دەستێوەردانێکی زۆر کەم، ئەمەش وابزانم سوودی لە نامیلکەی (سیاسەتی بەعارەبکردنی کەرکوک) وەرگرتووە.

٦- عەبدوڵڵا غەفور، ئارستوڤە تەڵ، باری ئێستێ- دیوگرافی لە باشووری کوردستاندا، گۆڤاری (وگەز و میللەتان) مۆسکۆ،١٩٨٩،ژمارە -١٩٠ل ١٢٤ (بەزمانی رووسی).

٧- عەبدولقادری کوڕی ڕۆستەمی بابان، ڕەوشتی کوردان، مێژووی کوردستان، وەرگێرانی کەریمی حیسامی، ناوەندی چاپ و راگەیاندنەوەی مەنسوور، ئێستکلستونە - ١٩٩، ل ٢٤.

٨- الجمهورية العراقية الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان ١٩٦٥، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء- بغداد، ١٩٧٣، صفحات عديدة.

٩- رەشاد میران، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، چاپخانەی مەنسور- ستۆکهۆڵم، ١٩٩٣، ل٦١.

١٠- هەمان سەرچاوە، ل٦٦.

١١- هەمان سەرچاوە، ل١٥٩.

١٢- عەبدوڵڵا غەفور، ئارستوڤە ت. ل، باری ئێستێ- دیوگرافی لە باشووری کوردستاندا، گۆڤاری (وگەز و میللەتان)، مۆسکۆ، ١٩٨٥،ژمارە -١٩٥ل-١٢٦.

١٣- حوسێنی خەلیقی (دکتۆر)، کۆمەڵناسی کوردەواری، بەرگی دووەم، چاپخانەی (الحوادث)، بەغداد، ١٩٩٢، ل٢٢٠.

بەشی چوارەم

شارنشین و گوندنشینەکان

شار- بریتییە لە هەموو سەنتەری بەشە ئیدارییەکان، وەک ئەستان، قەزا، ناحیە، بەبێ لەبەرچاوگرتنی ژمارەی دانیشتوان، جۆری چالاکی کۆمەڵانی خەڵکی (پیشەسازی یا کشتوکاڵ)، جۆری ژیان، چەشنی خانووبەرە، سروشتی خزمەتگوزاری و کلتووری و تەندروستی، پەیوەندی کۆمەڵایەتی[1]. بەگوێرەی ئەو پێناسەیە ژمارەی شارنشینان لە ساڵی ١٩٨٧، بریتی بوو لە ٢ ملیۆن و ١١١ هەزار کەس، واتە ٧١٪ لەهەموو دانیشتوان، کە ئەمە کەمێک لە هی وڵاتەکانی دەوروبەری وەکو عێراق (١٩٨٧-٧٠٪) زیاترە.

ژمارەو رێژەی شارنشینان لەنێو دانیشتواندا، لەساڵی ١٩٢٧ەوە تا ئەمڕۆ بەردەوام لە زیادبووندایە، (تابلی ٧)، هۆی ئەم زۆربوونە بۆ چەند فاکتەرێک دەگەڕێتەوە، لەوانە: وێرانکردنی گوندەکانی باشووری کوردستان و گواستنەوەی گوندنشینەکان بۆ سەنتەرە ئیدارییەکان، ئەویش بەمەبەستی قایمکردنی کۆنترۆڵی ناوچە جیاجیاکانی کوردستان، لەلایەن دامودەزگاکانی دەوڵەتی داگیرکەری عێراقییەوە و لە نێوبردنی سەرچاوەکانی ژیان وەک خواردن و خواردنەوە و جێگەی حەوانەوە، بۆ دژایەتیکردن و پاکتاوکردنی هێزەکانی ئۆپۆزسیۆنی کوردستان و عێراق، کە دژ بە دەوڵەتی بەعسی عێراق دەجەنگان. کۆچکردن لە گوندەکانەوە بۆ شارەکان و گەڕان بەدوای هێمنی و ئاسایش و نان پەیداکردندا، بەرزکردنەوەی پلەی هەندێ ئاوەدانی، ئەویش بەوەرگرتنی سیفەتی ئیداری نوێ، پاراستنی رێژەی زۆربوونی منداڵبوون لەنێو دانیشتوانی شارەکاندا، نزمبوونەوەی رێژەی مردن لەو ئاوەدانیانەدا بەبەراوردکردن لەگەڵ گوندەکاندا.

تابلی ٧

دینامیکی شارنشین و گوندنشین لە باشووری کوردستاندا (١٩٢٧-١٩٨٧)[٢]

سەرژمێر	دانیشتوان (هەزار)	شارنیش		گوندنیش	
		هەزار	٪	هەزار	٪
١٩٢٧ خەملاندن	٦١٣	٥١	٨,٣	٥٦٢	٩١,٧
١٩٣٥ خەملاندن	١٠١١	١٢٦	١٢,٥	٨٨٥	٨٧,٥
١٩٤٧	١٣٨٣	٢٥٦	١٨,٥	١١٢٧	٨١,٥
١٩٥٧	١٨٢٢	٥٧٦	٣١,٦	١٢٤٦	٦٨,٤
١٩٦٥	٢٢١٧	٩٦٤	٤٣,٥	١٢٥٣	٥٦,٥
١٩٧٧	٣٣٠٣	١٧٩١	٥٤,٢	١٥١٢	٤٥,٨
١٩٨٧	٤٣٨٧	٣١١١	٧٠,٩	١٢٧٦	٢٩,١

نەستانەکانی باشووری کوردستان، بەگوێرەی پلەی شارستانێتی، (تۆریەنو پرۆئەنەست) ساڵی ١٩٨٧ یەك لەدوایەك، بەم شێوەیە بوون:

١- **هەولێر**، بەرزترین پلەی شارنشینی لەساڵی ١٩٨٧دا لە هەولێر بوو- ٧٧،٤٪ی گشت دانیشتوان(١٩٦٥- ٣٧,٧٪، ١٩٧٧- ٥٣,٢٪). ئەویش بە هۆی گواستنەوەی ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی گوندەکان بۆ ناو شارەکان و دەربەدەرکردنی ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی سەر بە ئەستانی کەرکوك، بەتایبەتی شاری کرکوك و دانیشتوانی قەزای خانەقینیش.

٢- **کەرکوک**، رێژەی شارنشینی لەم ئەستانەیەدا، لەساڵی ١٩٧٧دا بریتیبوو لە ٧٥و٤٪ بە بەراوردکردن لەگەڵ رێژەی سەرجەمی دانیشتواندا (١٩٦٥-

٤٩,٠٪، ١٩٧٧- ٧٠,١٪). ئەم بەشە ئیدارییە هەر لەکۆنەوە پلەی شارستانی تێدا بەرزبووە، ئەویش بەهۆی کاروباری پیشەسازی ودەرهێنانی نەوت، بۆیە خەڵکی لەزۆرلاوە روویان تێکردووە، ئەمەش بۆتە هۆی گەشەکردنی کاری خزمەتگوزاری و زیادکردنی شوێنی کار.

٣- **دهۆک**، زۆربەی زۆری دانیشتوانی ئەستانی دهۆک ساڵی ١٩٨٧ لەشارەکان دەژیان و ٧٤,٦٪ ی گشت دانیشتوانیان پێکدەهێنا، (١٩٦٥- ٣٥,٥٪، ١٩٧٧- ٤١,٩٪). هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەرکی شاری دهۆک، لە سەنتەری قەزاوە بۆ سەنتەری ئەستان و پەیدابوونی کارگەی گەورە (١٠ کرێکارو زیاتر) لەئەنجامی گەشەکردنی باری ئابووری و پەیدابوونی شوێنی کاری نوێ و روتێکردنی نەک تەنیا دانیشتوانی ناوەدانییەکانی دەوروبەر و نێوخۆی خودی ئەستانکە خۆی، بەڵکو دانیشتوانی قەزای شێخان و هەندێ شوێنی تریش.

٤- **سلێمانی**، رێژەی شارنشینی ساڵی ١٩٨٧ی زۆر لە رێژەی ئەستانەکانی تر کەمتر نەبوو- ٧١,٥٪، (١٩٦٥- ٣٢,٠٪، ١٩٧٧- ٤٧,٢٪)، ئەم رێژە بەرزە دەگەڕێتەوە بۆ خڕبوونەوەی ژمارەیەکی زۆر لەسەربازگە و کارمەندانی عێراقی، هەروەها کردنەوەی زانکۆ لە شاری سلێمانی، کە ساڵی ١٩٨٧ ژمارەی خوێندکارەکانی گەیشتە ٤،٢ هەزار کەس.

٥- **نەینەوا**، نزمترین پلەی شارنشینی لەباشووری کوردستان دا، لەساڵی ١٩٨٧دا لە ئەستانی نەینەوا بوو ٦٧,٦٪ (١٩٦٥- ٤٨,٣٪، ١٩٧٧- ٥٤,٢٪)، هۆیەکەی بەپلەی یەکەم، بۆ مانەوەی خەڵک لە شوێنەکانی خۆیان و کەمی کۆچکردن لە گوندەکانەوە بۆ شارەکان دەگەڕێتەوە.

تایبەتمەندییەکانی شارنشینی

باری ئابووری وڵات کە بنچاغەکەی بەزۆری لەسەر کشتوکاڵ دامەزراوە، پاراستنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە کۆنەکان (تیرەگەریتی)، باری ناڵۆزی رامیاری، نەبوونی پیشەسازی گەورەو قورس و نوێ، خراپی ڕێگەوبان...هتد. ئەمانە هەمووبان پێکەوە، بەشێوەیەکی تایبەتی رەنگیان لەپلەی شارنشینی دانیشتوانی باشووری کوردستاندا داوەتەوە. گرنگترین تایبەتمەندییەکانیش ئەمانەن:

١- خڕبوونەوەی زۆربەی شارنشینەکان لە چەند شارێکی گەورەدا، بۆ نموونە لە ساڵی ١٩٨٧دا نزیکەی ٦٠٪ی شارنشینەکان (١ملیۆن و ٩٨٨ هەزار کەس) لە پێنج شار دەژیان (موسڵ، هەولێر، کەرکوک، سلێمانی و دهۆک). هۆیەکانی خڕبوونەوە لەو شارانە دەگەڕێتەوە بۆ بوونی کارگە و پیشەسازییە جۆراوجۆرەکان، دەزگاکانی ئیداری و فێرکردن، کاروباری بازرگانی، هاتووچۆ، گواستنەوەی گوندەکان، کار و هەندێ هۆی کۆمەڵایەتی...

٢- جیاوازییەکی گەورە لەرووی ژمارەی دانیشتوانەوە، لەنێوان یەکەمین شار و دووەمین شاردا، لەساڵی ١٩٨٧دا هەبووە. ئەم جاوازییە گەشتە ٢١٨ هەزار کەس (١٩٧٧- ١٢٢ هەزار کەس).

٣- شارنشینی درۆ- لەرووی هەڵسوکەوت و پەیوەندی کۆمەڵایەتی شارنشینەکانەوە، واتە گوندییەکانی دوێنێ کە کۆچیان بۆ شارەکان کردووە، دوای ئەوەی لە شارەکان دامەزراون و دەژین، بەهیچ شێوەیەك نەگۆڕاون، بەڵکو تەنێ جێگەی ژیانیان گۆڕیوە.

٤- بەشێکی زۆر لەدانیشتووە چالاکەکان لەرووی ئابوورییەوە، بەشێوەیەکی راستەوخۆ یا ناراستەوخۆ، لەبواری کشتوکاڵدا کاردەکەن.

٥- پایتەختی باشووری کوردستان لە گەورەترین شارەکانی کوردستاندا نییە، بە پێچەوانەی زۆربەی وڵاتانی جیهانی سێیەم. ژمارەی دانیشتوانی پایتەخت (هەولێر) لە ساڵی ١٩٨٧ دا نزیکەی ٤٤٦ هەزار کەس بوو، ژمارەی گەورەترین شاریش (موسڵ)- ٦٦٤ هەزار کەس بوو.

٦- هەڵاتنی دانیشتوانی شارەکان بۆ دەرەوەی شار و بۆ ماوەیەکی کورت، لەترسی ئازار و ئەشکەنجە. لە مانگی نیسانی ١٩٩١ زۆربەی دانشتوانی شارەکانی هەولێر و سلێمانی و دهۆک، ڕوویان لە ناوچە شاخاوییەکانی نزیك سنووری تورکیا و ئێران و سوریا کرد.

پۆلینکردنی شارەکان

پۆلینکرنی شارەکان لەباشووری کوردستاندا، بەدوو شێوە ئەنجام دەدەین: ژمارەی دانیشتوان (چەندایەتی) چالاکی دانیشتوان (چۆنایەتی)، کە هەریەکێ لەمانە، لە زانستی جوگرافیادا بایەخی تایبەتی خۆیان هەیە.

یەکەم: پۆلینکردنی شارەکان بە گوێرەی ژمارەی دانیشتوان

شارەکان- سەنتەری یەکە ئیداریەکان بەگوێرەی ژمارەی دانیشتوانیان بەسەر نۆ دەستەدا دابەش دەکەین، (تابلی ٨).

تابلی ٨

پۆلێنکردنی شارەکانی باشووری کوردستان بە گوێرەی ژمارەی دانیشتوان[٢]

دەستەی شار	١٩٧٧			١٩٨٧		
	ژمارەی شار	دانیشتوان هەزار	%	ژمارەی شار	دانیشتوان هەزار	%
٥٠٠ و زیاتر	-	-	-	١	٦٦٤	٢١,٣
١٠٠-٥٠٠	٤	١١٠٧	٦١,٨	٤	١٣٢٤	٤٢,٦
٥٠-١٠٠	١	٥٧	٣,٢	٤	٢٦٥	٨,٥
٣٠-٥٠	٢	٧٠	٣,٩	٧	٢٨١	٩,٠
٢٠-٣٠	٤	٩٤	٥,٣	٤	١٠٤	٣,٤
١٠-٢٠	٦	٨٨	٤,٩	١٦	٢٤٦	٧,٩
٥-١٠	٢٩	٢١٩	١٢,٢	١٩	١٣٦	٤,٤
٢-٥	٣٤	١٠٩	٦,١	٢٣	٨٣	٢,٧
لە٢ کەمتر	٤٩	٤٧	٢,٦	١٥	٨	٠,٢
تێکرا	١٢٩	١٧٩١	١٠٠,٠	٩٣	٣١١١	١٠٠,٠

بۆ ئەوەی بەتەواوی لە نەخشەی دابەشبوونی شارنشینەکان بگەین، ئەو شارانەی کە بە ژمارە لە یەکترییەوە نزیکن، کۆیان دەکەینەوە و لەژێر دەستێکی گەورەتردا پۆلێنیان دەکەین.

١- شار: ئەم زاراوەیە بۆ ئەو ئاوەدانییانە بەکار دەهێنین، کە ژمارەی دانیشتوانیان لە ٢٠ هەزار کەس زیاترە. لە ڕاستیدا هەر لەم ئاوەدانییانەدا وەک تێگەیشتنێکی تەواو بۆ شار دێتە بەر چاو. ئەمەش دەکرێ بەچەند بەردەستە:

أ- شاری زۆر گەورە (١٠٠ هەزار کەس و زیاتر)- لە باشووری کوردستاندا تەنیا پێنج ئاوەدانی لەم چەشنە هەیە (١٩٧٧- ٤ شار) واتە ٥,٤% ی گشت شارەکان، (١٩٧٧- ٣,١%)، لەگەڵ ئەمەشدا نزیکەی ٦٤% ی شارنشینی تێدا دەژین (١٩٧٧- ٦٢%). هۆیەکانی بریتییە لە خڕبوونەوەی زۆربەی پیشەسازییە تازەکان و دوو لەسەر سێی دامودەزگا سەرەکییەکانی دەوڵەت و کاروباری ئیداری و زانکۆ و ئامۆژگا و خوێندنگەکان و بەشی تەندروستی و نەخۆشخانەکان و کڕین و فرۆشتن.........

لەناو ئەمانەدا موسڵ (١٩٦٥- ٢٦٤ هەزار کەس، ١٩٧٧- ٤٣٠ هەزار کەس، ١٩٨٧- ٦٦٤ هەزار کەس) گەورەترین شارە نەک هەر تەنیا لەدەستە نێو خۆییەکاندا، بەڵکوو لەناو گشت شارەکانی باشووری کوردستاندا.

ب- شاری گەورە (١٠٠-٢٠ هەزار کەس)- بەژمارە زۆرترە لە یەکەم (١٩٧٧- ٧ شار، ١٩٨٧- ١٥ شار)، بە دانیشتوان زۆر گچکەترە لەیەکەم (١٩٧٧- ١٢,٤%، ١٩٨٧- ٢٠,٩%)، ئەم شارانە بەزۆری سەنتەری قەزاکانن، وەک ئەزانین پلەی پێشکەوتنی پیشەسازی و بازرگانی و خوێندن گەلێک لە چاو پلەی یەکەمدا نزمترە. لەهەمان کاتیشدا ژێرخانی ئابورییەکانیان لەو ئاستەدا نییە کە بتوانن کار بۆ گشت دانیشتوانی ئەو شوێنانە پەیدا بکەن، هەروەها

چالاكی زۆربەی زۆری ئەو شارە گەورانە لەسەر كشتوكاڵ دامەزراوە، بەتایبەتی (كشتوكاڵی بەرفراوان) كە پێویستی كەمی بە كرێكاران هەیە.

۲- شارۆچكە

باری ئابووری و كۆمەڵایەتی و رامیاری لە ئاوەدانیەكانی كە ژمارەی دانیشتوانیان لە نێوان۲۰-۵ هەزار كەسە، لەچاو ئاوەدانیەكانی تردا گەلێك دواكەوتووە (۲۰ هەزار كەس و زیاتر)، لەبەر ئەوە بەراست دەرناچێ، ئەگەر بەهەمان زاراوەی (شار) ناویان بەرین. بۆیە ئێمە زاراوەی (شارۆچكە) بە شایانی ئەم ناوە دەزانین. وەك ئەوانەی پێشووتر، بەسەر دوو دەستەدا دابەشیان دەكەین:

أ- شارۆچكەی گەورە (۲۰-۱۰ هەزار كەس)

ژمارەی شار و دانیشتوانی ئەم بەردەستەیە، هەمیشە لەزیادبوندایە. لەم شارۆچكانە جگە لە بەرێوەبردن گەلێ خزمەتگوزاری تر هەیە وەكو خوێندنگەی ناوەندی و سەرەتایی كچان و كوران و نەخۆشخانە و دوكانی فرۆشتنی شتومەكی هەمەجەشنە چاكردنەوەی ئۆتۆمبێل و ماكینەی تر، لەگەڵ ئەم كارە شارستانیەشدا هێشتا كشتوكاڵ بە بناغەی چالاكی دانیشتوان دادەنرێ، ئەمانە هەمەوویان بونەتە هۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان.

ب- شارۆچكەی بچكۆلە (۱۰- ۵ هەزار كەس)

ئەگەرچی ژمارەی شارۆچكەكان و دانیشتوانیان لەكەمبون دایە، لەگەڵ ئەمەدا یەك لەبەردەستە گەورەكان دادەنرێ بەو دیاردەیە. لەم شارۆچكانە مرۆڤ بۆی هەیە، پێویستیە سەرەكیەكانی ژیان لە خواردن و جل و بەرگ و هەندێ خزمەتگوزاری لە قوتابخانەو نەخۆشخانەو كارەبا و هەروەها شتومەكی دەستی دابین بكات.

٢- شارۆکە

ناوەدانیەکانی ئەم جۆرە کە ژمارەی دانیشتوانیان لە ٥ هەزار کەس کەمترە، بەشارۆکە ناوییان دەبەین، چونکە باری ئابووری و کۆمەڵایەتیان، زۆر لەگەڵ گوندەکانی دراوسێیاندا نزیکن. لەگەڵ ئەوەشدا جۆرە جیاوازییەك لەنێوانیاندا دێتە پێش چاو. لەبەر ئەو هۆیە، وەك ئەو بەشانەی پێشوتر دابەشیان دەکەین بەسەر دوو بەردەستەدا:

أ- شارۆکەی گەورە: بەگوێرەی ژمارەی دانیشتوان و ئاوەدانی بەییەك لە گەورەترین بەردەستە دادەنرێت، لەگەڵ ئەوەشدا کە ژمارەکەشی کەم بۆتەوە لە ٣٤ بۆ ٢٣ لە نێوان ١٩٧٧- ١٩٨٧ دا، واتە ١١ دانە. ژمارەی دانیشتوانەکەی لە چاو ژمارەکە زۆر کەمە و لە ساڵی ١٩٨٧ دا لەدەوروبەری ٣٪ (١٩٧٧-٦،١٪) بوو. هۆکەشی، وەك لە شوێنی تردا باسکراوە، بۆ هەڵوەشاندنەوەی چەند ناحیەیەك دەگەڕێتەوە.

ب- شارە دێ: بەکارهێنانی زاراوەی شارەدێ بۆ ناوەدانیەکانی تیپی شار، کە ژمارەیان لە دوو هەزار کەمترە، بەتەواوی لەگەڵ چەشنی چالاکی ئابووری، کشتوکاڵی، پەیوەندی کۆمەڵایەتی و خێڵەکی دەگونجێ.

شارەدێ لەرووی ژمارەوە گەورەترین بەردەستەیە، بەڵام ژمارەی دانیشتوانی لە گشت بەردەستەکانی تر کەمترە. ئەوەی سەرنجراکێشە، کەمبوونەوەی ئەو ژمارانەیە لە ٤٩ بۆ ١٥ لە نێوان ١٩٧٧ و ١٩٨٧، واتە ٣٤ شارەدێ. لەهەمان کاتیشدا، ژمارەی دانیشتوانی لە ٤٧ هەزار کەسەوە بۆ ٨ هەزار کەس هاتۆتە خوارێ، واتە ٣٩ هەزار کەسی کەم کردووە. ئەوەش لە ئەنجامی هەڵوەشاندنەوەی نیلدری چەند ناحیەیەکی وەکو بارزان، تیلەکۆ، رزگاری، شران و چۆڵکردنی دانیشتوانی سەنتەری ناحیەکانی تری وەك دیبەگە، گەرمەلە مزووری باڵا.

چالاكی ئابووری شارەدێكان بەهیچ جۆرێ جیاوازی لەگەڵ گوندەكانی دەوروپشتدا نییە، خۆ ئەگەر سیفەتی ئیداری لەبەر چاو نەگرین، ئەوا هیچ دیاردەیەك نامێنێ كە لە دراوسێكان جیایان بكاتەوە.

دووەم: پۆلینكردنی شارەكان بەگوێرەی ئەرك

شارەكانی باشووری كوردستان بەگوێرەی ئەركەكانیان، یا بەگوێرەی جۆری خزمەتگوزاری و بەرهەمی پیشەسازی، یا بەگوێرەی جەشنی چالاكی ئابووری، لەبەر جیاوازی پەرەسەندنی مێژوویی و هەڵكەوتی جوگرافی و بارودۆخی ئابووری و رەوشی زانیاری و كۆمەڵایەتی لەیەكتر ناچن. بەلەبەر چاوگرتنی هەموو ئەم هۆیانە و ژمارەی دانیشتوان، دەتوانین شارەكان بە گوێرەی پۆلینكردنیان لەسەر بناغەی ئەركەكانیان بەسەر چەند دەستەدا دابەش بكەین:

١. پایتەخت

پایتەختی باشووری كوردستان لە حوزەیرانی ١٩٩٢ پاش راگەیاندنی دەسەڵاتی فیدراڵی، شاری هەولێرە پەرلەمانی كوردستان و ئەنجوومەنی وەزیران و دەزگاكانی حوكومەت مەڵبەندی دامودەزگە جیهانییەكان، بارەگای هێزە رامیارییەكان، زانكۆ و پەیمانگە، نەخۆشخانەی گەورە، كاروباری بازرگانی و بانكەكان، سەنتەری هاتوچۆی نێوان شارەكانی تری كوردستان، هەمووی لەم شارەدا كۆبوونەتەوە، كە ئەمانە بوونەتە هۆی زیادكردنی دانیشتوانی شارەكە. (١٩٦٥- ٩١ هەزار كەس، ١٩٧٧- ١٩٤، ١٩٨٧- ٤٤٦، ١٩٩٤- ٩٥٠ هەزار كەس (خەمڵاندنی نووسەر). فراوانبوونی پانتایی (١٩٩٤- ٧٥٠ هەزار هێكتار (خەملاندنی نووسەر). چڕبوونی دانیشتوان (١٩٩٤- ٣٥٠ كەس لەیەك كچگ)، دروستكردنی گەرەكی نوێ و گۆڕینی شێوەی دروستكردنی خانووبەرەكان لەو شێوە ئاساییەی جارانەوە بۆ خانووی بەرز و چەند قات ...هتد.

٢- شاری ئەرکی هەمەجۆرە

شارەکانی ئەم دەستەیە، لە شوێنە سەرەکیەکانی خڕبوونەوەی پیشەسازی کۆن و نوێ، بازرگانی، بەیەکەگەیشتنی ڕێگاوبان، خوێندنی بەرز- زانکۆ، پەیوەندی لەگەڵ دەرەوە بوونی گەلێ دامودەزگای گرنگ و سەرەکی حکومەت...تاد دیاری دەکرێ. موسڵ تاکە شارە کە ئەم هەموو سیفەتانەی تێدا خڕبۆتەوە، لەبەر ئەوە ژمارەی دانیشتوانیشی لە ژمارەی دانیشتوانی گشت شارەکانی باشووری کوردستان زیاترە. لە ساڵی ١٩٨٧ دا لە دەوروبەری ٦٦٤ هەزار کەسدا بوو (١٩٩٤- نزیکەی یەك ملیۆن کەس بوو. (خەمڵاندنی نووسەر).

٣- شاری خزمەتگوزاری

پلەی خزمەتگوزاری و قەڵەمڕەوی جۆرەکانی لە شارێکەوە بۆ شارێکی تر دەگۆڕێ. لەبەر ئەوە شارەکان بەگوێرەی خزمەتکردن بەسەر سێ بەردەستەدا دابەش دەکەین:

أ- شاری خزمەتکردن لەسەر ئاستی ئەستانەکان

سەنتەری ئەستانەکان لەم بەشەدا بەگەورەترین شوێن دادەنرێت، لە چوارچێوەی ئەم بەشە ئیداریانەدا، بۆ خزمەتکردن لەڕووی چەندایەتی و چۆنایەتیەوە، نەك هەر تەنیا بۆ سەنتەری شارەکە، بەڵکو بۆ گشت بەشە ئیداریەکانی تریش کە بەشێوەی ئیداری پێکەوە بەستراون. مرۆڤ دەتوانێ گشت پێداویستیەکانی ژیان لەخواردن و جل و بەرگ و ئامرازی و شتومەکی پیشەسازی و دەرمان و پێداویستیەکان تەندروستی و لەشساغی و خوێندن، گواستنەوە و هاتووچۆ، دەرهێنانی هەموو جۆرە دەکۆمێنتێکی پێویست بە مەبەستی بەکارهێنانی لەدەرەوە و ناوەوەی وڵات، لەسەنتەری ئەم ئەستانانەدا دەست بکەوێ، لەهەمان کاتیشدا، دەتوانێ بەرهەمی کشتوکاڵی و دەستکردە خۆماڵیەکانی خۆی بۆ فرۆشتن بهاتە بازاڕەوە. دهۆك بە گونجاوترین نموونەی ئەم بەردەستە شارە دادەنرێ.

ب- شاری خزمەتگوزاری لەسەر ئاستی قەزا

ئەم شارانە بەسەنتەری ئیداری و خوێندن و لەشساغی و بازرگانی و ڕێگەوبانی ناحیەکان و گشت ئاوەدانییەکانی تر دادەنرێن. دانیشتوانی ناحیەکان بۆ هەڵسووڕانی کاروباری ڕۆژانەیان و سوودوەرگرتن لە خزمەتگوزارییەکان، هەموو ڕۆژ دەچنە سەنتەری قەزایەکان. لەباشووری کوردستاندا زیاتر لە ۳۰ شارۆچکە هەن، کە کارەکەیان برتییە لە پێشکەشکردنی خزمەت بۆ دانیشتوانی ناحیەکان. لەوانە: کۆیە، ڕواندز، زاخۆ، ئامێدی، هەڵەبجە، پێنجوێن، پشدەر، چوارتا، تەلەعفەر، حەمدانییە...هتد.

ج- شاری خزمەتگوزاری لەسەر ئاستی ناحیە

کاروباری ئیداری و خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی و نەخۆشخانە و پۆستە و بازار، لەسەنتەری ئەم ناحیانە مۆڵیاندەوە. ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی کە ڕۆژ بەڕۆژ، ژمارەیەك لە دانیشتوانی گوندەکانی ناحیەکە، بەمەبەستی سوودوەرگرتن لە خزمەتگوزارییەکان و بۆ بەڕێوەچوونی کاروباری تایبەتی ڕۆژانەی خۆیان، زیاتر ڕوو لە سەنتەری ناحیەکان بکەن. شارۆکەی خزمەتکردن لە باشووری کوردستاندا زۆرن: دیبەگە، شێروان مازن، دیانە، قەرەداغ، قادر کەرەم، زەربانییە... تاد.

٤- شاری پیشەسازی

بەشێوەیەکی گشتی، باشووری کوردستان بە کانزای هەمە چەشنە گەلێك دەوڵەمەندە و هەندێکیشیان لە جیهاندا ناویان دەرکردووە. نەوت- ئەم کانزایە لە کۆنەوە لە قەزاکانی کفری و خانەقین دەردەهێنرێ و پاك دەکرێتەوە، بەڵام دەرهێنانی نەوت بە شێوەیەکی ئابووری لە ساڵی ۱۹۲۷ دەستی پێکرد و لە ناوچەی بابەگوڕگوڕ لە دوای شوێنەکانی تر دۆزرایەوە. شارەکانی کەرکوك،

خانەقین، عەینزاڵە و هەندێ شوێنی تر، ئەوڕۆ سەنتەری پیشەسازی و نەوت دەرهێنانن.

٥- شاری سنووری

پەیوەندی باشووری کوردستان لە گەڵ وڵاتەکانی دەوروبەر و جیهاندا، بەشێوەیەکی فەرمی لە ڕێگەی چەند دەروازەیەکەوە بە ئەنجام دەدرێ، کە بەشێك لە دانیشتوانی ئەو ناوچانە، بەبازرگانی و کاروباری ئابووری و چالاکی ڕێکخستنی هۆیەکانی هاتووچۆوە خەریکن. شارۆکەی برایم خەلیل، حاجی ئۆمەران، بەباشترین نموونەی ئەم چەشنە شارانە دادەنرێن.

٦- شاری هاوینە هەواری

گەلێ شوێن لە کوردستان، لەبەر سازگاری ئاووهەوای، جوانی سروشت، بە تایبەتی لە ناوچە شاخاوییەکاندا، بۆیان هەیە ببنە شوێنی هاوینە هەوار. لەم ساڵانەی دواییدا، هەندێ شوێن لەو ناوچانە، بوونەتە ناوچەیەکی گەشتوگوزاری و سەنتەرێك کە سەرنجی هەزاران خەڵکی بەلای خۆیدا ڕاکێشاوە. دانیشتوان لە باشووری کوردستان و وڵاتانی دەرەوە، بزووتنەوەی توریزم، لە ساڵانی پڕ لە هێمنی و ئاسایشدا- داراییەکی زۆر گەورە بە خەزێنەی دەوڵەت دەبەخشن، کە بەشێوەیەکی ناڕاستەخۆ کار لە گەشەکردنی ژیانی ئابووری ناوچە جیاجیاکان دەکا. لە شارۆکە هاوینە هەوارییە بەناوبانگەکانی ئەوڕۆی باشووری کوردستان: سۆلاف سەلاحەدین، سەرچنار، شەقڵاوە.

ـگوند

جگە لە دانیشتوانی سەنتەری ئەستان و قەزا و ناحیەکان، هەموو دانیشتوانی ئەو ئاوەدانیانەی تری کوردستان دەگرێتەوە. دانیشتوانی ئەم گوندانە، لەساڵی ١٩٨٧دا ڕێژەیان لە دەوروبەری ٢٩٪ دا بوو (١ملیۆن و ٢٧٦ هەزار کەس)، کە ئەم ڕێژەیە لە هەمان ساڵدا لە عێراق ٣٠٪ بوو.

ژمارەی دانیشتوانی گوندنیشەکان، وەك ژمارەی دانیشتوانی شارنیشینەکان بەردەوام لە زیادبووندان. بەڵام ڕێژەیان لەگشت دانیشتوان، لەنێو سەدەی دوایدا (١٩٢٧- ١٩٨٧) لە ٩٢٪ەوە بوویە ٢٩٪، واتە ٦٣٪ کەمیان کردووە. (تابلی ٧) ئەویش لە ئەنجامی کاولکردنی کوردستان و گواستنەوەی گوندنشینەکان بۆ ئۆردوگای زۆرەملێ و خڕکردنەوەی دانیشتوانی ٣٨٣٩ گوند، لەو ئۆردوگایانەدا و کۆچکرنی هەندێکی تریان بۆ سەنتەری شار و شارۆچکەکان، کردنی هەندێ لە گوندەکان بە سەنتەری ناحیە، کارێکی گەلێك خراپی کردە سەر ڕێژە و ژمارەی دانیشتوانی گوندەکان.

ڕێژەی گوندنشینەکان لە ئەستانەکان، لەساڵی ١٩٨٧ دا لێك نزیك بوون. لەبەر پیادەکردنی سیاسەتی لەناوبردن و کۆکردنەوەی خەڵك لە شارەکان و کەمبوونەوەی جیاوازی لەچەشنی چالاکی ئابووری، کە ئێستا زۆربەی چالاکی شارستانییە، هەروەها کەمبوونەوەی ڕۆڵی فاکتەری سروشتی (گەرما، باران) و کۆمەلایەتی (پێکەوە ژیان لە ئاوەدانییەکاندا، بەبێ گرێدانە پەیوەندی خێڵەکی).

بەرزترین ڕێژەی گوندنشینەکان لە ئەستانی سلێمانیدا بوو- ٢٨،٤٪ی گشت دانیشتوان (١٩٧٧- ٥٢،٨٪)، لەدوایدا ئەینەوا دێ ٢٨،٢٪ (١٩٧٧- ٤٥،٨٪)، پاشان دهۆك- ٢٥،٤٪ (١٩٧٧- ٥٧،١٪) ئینجا کەرکوك- ٢٤،٦٪ (١٩٧٧- ٢٩،٩٪)، لەدوای هەموویان هەولێر- ٢٢,٦٪ (١٩٧٧- ٤٦،٨٪).

گوندەکانی باشووری کوردستان لەرووی ئەرکەوە، بەسەر سێ دەستەدا دابەش دەکەین:

١- گوندی کشتوکاڵی: دانیشتوانی ئـەم جـۆرە گوندانـە، بەکـشتوکاڵکردنەوە خەریکن، زۆربـەی زەوی ئـەم گوندانـە بـۆ چـاندن و بەرهـەمهێنانی بـەروبومی کێڵگەیی وەکو دانەوێڵە (گەنم و جۆ) و پیشەسازی (تووتن، لۆکـە، چـەوەندەر) و ئالیکی (سێپەر و ونجـە) بـەکار دەهێنـرێ و خزیـان بـە بـەخێوکردنی مـەڕ و ماڵاتەوە خەریك دەکەن.

٢- گوندی ناکشتوکاڵی: دانیشتوانی ئەم جۆرە گوندانە بەپلەی یەکەم بە ئەرك و نیشوکاری کڕین و فرۆشتن، هێنان وبردن، چەك هەڵگرتن، پاسـەوانییەوە خەریکن وژمارەیان زۆر نییە.

٣- گوندی تێکەڵاو: بەرهەمهێنانی بەروبومی کشتوکاڵی جۆراوجـۆر کـڕین و فرۆشتن، هێنان و بـردن، چـەك هـەڵگرتن، پاسـەوانی، لەئەرکـە سـەرەکییەکانی دانیشتوانی ئەم گوندانەن. هەروەها زۆربەی سەنتەری ناحیـەکان، بۆیـان هەیـە لەگەڵ ئەم گروپەدا دابنرێن.

لەبەر ئەوەی سەرچاوە فەرمییەکان، زانیاری جۆراوجۆر دەدەن، ژمارەی تـەواوی گوندەکان لەبەر دەسـتدا نییـە، بـەگوێرەی ئـەنجامی کۆتـای سـەرژمێری سـاڵی ١٩٧٧، ژمارەی گوندەکان (شوێنی ژیان) لە باشووری کوردستاندا ٤٩٠٠ گونـد بوو (١٩٥٧- ٥٨٠٠) واتە ٣٨٠ گوند بەرامبەر یەك شار (١٩٥٧-٤٥ گوند).

ژمارەی گوند لە ١٠٠ کیلۆمەتری چوارگۆشەدا لە باشووری کوردستان سـاڵی ١٩٧٧، لە دەوروبەری ٥،٦ گوند بوو، (١٩٥٧- ٧،٧ گونـد). ئـەم ژمارەیەلـە شوێنە بەپیتەکان و ئاودارەکان، وەك دەشـتی شـارەزوور، نزیکـەی دوو جـار لـە دەشتاییەکانی کە سەرچاوەی ئاویان لەسەر باران راوەستاوە، کەمێك کەمترە، لە ناوچە شاخاوییەکاندا نیو ئەوەندەیە، ئەویش لەبەر کەمی زەوی بۆ کشتوکاڵ.

ناوەندی ژمارەی دانیشتوان لەیەك گوند لـە سـاڵی ١٩٧٧ دا. نزیکـەی ٢٠٠ کەس بوو (١٩٥٧- ٧١ کەس). جیاوازی نێوان گـەورەترین و گـچکەترین گونـد

چەند سەد کەسێکە. گوندەکان لەرووی ژمارەی دانیشتوانەوە، بەسەر چوار دەستەدا دابەش دەکەین:

١- گوندی گەورە (١٠٠٠ کەس و زیاتر)، بە ژمارە زۆر نییە، بەڵام ڕێژەی دانیشتوانیان لەگشت دانیشتوانی گوندەکانی دیکە (١٣٪) زیاترە، ئەم گوندانە بەزۆری لەسەر زەوی بە پیت و ئاوی زۆر هەڵکەوتوون.

٢- گوندی ناوەندی (٥٠٠- ١٠٠٠) کەس. ژمارەیان سێ جار لەژمارەی بەشی یەکەم زیاترە، ژمارەی دانیشتوانیشی نزیکەی ٣٤٪ ی گشت دانیشتوانی گوندەکانی تر دەبێت، ئەم گوندانە لە زۆر ناوچەکانی باشووری کوردستاندا هەن.

٣- گوندی گچکە (٥٠-٥٠٠) کەس، زۆربەی گوندەکانی باشووری کوردستان سەر بەم دەستەیەن، بەڵام ژمارەی دانیشتوانیان لە ٢٣٪ زیاتر نابێ و زۆربەی ئەم گوندانە لە زەوییەکی بێ پیت و بێ ئاودا هەڵکەوتوون.

٤- کوێرە گوند (٥٠- کەس و کەمتر) ئەم جۆرە گوندانە، بەزۆری دەکەونە نێوچە شاخاوییەکانەوە، بەتایبەتی شوێنە بێ ئاوەکان و ئەو زەوییانەی بە کەڵکی کشتوکاڵ نایەن و چەپەرن.

لەئەنجامی چەند فاکتەرێکی وەکو، هۆی سروشتی و مێژوویی، ترادیسیۆنی نەتەوەیی، فاکتەری ئابووری و کۆمەڵایەتی، باری نەتەوەیی و ڕەوشی ڕامیاری و جەنگ، شێوەی گوندەکان، لە باشووری کوردستاندا هەمە چەشنەن. گرنگترین شێوەی ئەو گوندانە ئەمانەن:

١- گوندی هەرەمێیی

ئەم جۆرە لە نێوچە شاخاوییەکاندا زۆر باڵاوە. ڕیزی یەکەم لەناو دۆڵەکە دروست دەکرێ، لەسەرووییەوە ڕیزێکی تر و لەدوای ئەویەوە ڕیزێکی تر دێ. بەم شێوەیە گوندەکان بەقەد پاڵی شاخەکانەوە بەرز دەبنەوە، کەلە هەندێ نێوچەدا بەرزاییان

تا ٥٠٠ مەتر دەروا و ریزەکان بەرەبەرە تەسك دەبنەوە، تا وای لێ دێ ژمارەی خانووەکانی دوا ریز، لەدوو یا سێ خانوور تێپەڕ ناکا. لەزۆر شوێنیش سەربانی ریزی پێشەوەی ماڵەکان دەبنە حەوشە و رێگەی هاتووچۆ بۆ ریزی سەرەوەی خۆی. خەڵك خانووەکانیان بەم شێوەیە دروست دەکەن، بۆ ئەوەی دەست بە زەویەکانیانەوە بگرن و بۆ چاندن و کشتوکاڵ بە کاری بهێنن و تا بە کەمترین ماندووبوون بگەنە سەر سەرچاوەکانی ئاو و خۆ لە سەرمای زستان بپارێزن، چونکە دۆڵەکان کەمتر با دەیانگرێتەوە.

٢- گوندی هۆبەیی

ئەوە هەمووو ئەو گوندانەن کە لە کۆمەڵە ماڵی کەمێك لەیەك دوورەوە پێکهاتوون. دانیشتوانی ئەو گوندانە بە ژمارەی خێزان گەورەن (یەك بەرەباب). ماڵی گەورەکەیان زیاتر لە ناوەڕاستدا هەڵدەکەوێ.

٣- گوندی رشتی

لەو جۆرە گوندانە، بە شێوەی گەرەك گەرەك پێك هاتووە، پەیوەندی خزمایەتیان کەمە. ئامانجیان لەم شێوە دروستکردنەدا، هاوبەشیکردنە لە پاراستن و سوود وەرگرتن لە سەرچاوەی ئاو، وەکو کانی، بیری دەستی و بیری ئەرتیوازی.

٤- گوندی پەرشوبڵاو

ئەمە هەمەوو ئەو جۆرە گوندانە دەگرێتەوە، کە هیچ پەیوەندیەکی خزمایەتی دانیشتوانی گوندەکان پێکەوە نابەستێ. دانیششتوانی ئەم جۆرە گوندانە، بەشێوەیەکی گشتی شوێنێکی دیاریکراویان لەنێو گوندەکاندا بۆ بەیەکگەیشتن نییە، جگە لە مزگەوت.

٥- گوندی لاكێشەیی

تازەترین شێوەی گوندە. خانووەكان لەمبەرو ئەوبەری شەقامەكان دروست دەكرێن. ئەم جەشنە تەنیا لە نێوچە دەشتاییەكان نابینرێ، بەلكو لە نێوچە شاخاوییەكانیشدا هەیە، بەلام لەو نێوچانەدا، لەرۆخی چەم و رووبارەكاندا دروست دەكرێن.

٦- گوندی شەتەرەنجی

پەیدابوونی ئەم شێوە نوێیە بۆ ساڵەكانی حەفتا دەگەرێتەوە. ئەم جۆرە گوندانە، لەسەرەتاوە بۆ دانیشتوانی گوندە راگوێزراوەكانی سەر سنوورەكان دروستكران، خانووەكانی بە شێوەیەكی ئەندازیاری، بەرامبەر بەیەكتری دروستكراون و شەقامەكانیشیان بەناودا تێپەر دەبێ، ئامانجی سەرەكی لەو دامەزراندنە، كۆنترۆلكردنی هەلسوكەوتی خەلكی و رێگەگرتن لە چالاكیەكانی پێشمەرگە لەناو جەماوەر، هەر بۆیەش لە ناو كۆمەلانی خەلكدا، بە (ئۆردوگای زۆرەملێ) ناوی دەركردووە.

سەرچاوە و پەراوێزەکانی بەشی چوارەم

١-عەبدوللا غەفور، تایبەتمەندییەکانی جێنشینی شاروگوند لەعێراق، نامەی دکتۆرا، مۆسکۆ، ١٩٨٠ (بەزمانی رووسی).

٢- نووسەر لەم سەرچاوانەی تاوتوێ کردووە:

- المملكة العراقية، مديريةالنفوس العامة، نتائج التعدادالعام للسكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الاول والثاني، بغداد، ١٩٥٤، صفحات عديدة.

-الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل العام ١٩٥٧: لوائي ديالى وكوت، مطبعة العاني- بغداد، ١٩٦١.لوائي السليمانية و كركوك، مطبعة العاني- بغداد، ١٩٦١.لوائي الموصل و اربيل، مطبعة الارشاد- بغداد، ١٩٦١.

- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٦٥، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء- بغداد، ١٩٧٣.

- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧، لمحافظة اربيل، دهوك، السليمانية، ديالى، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء- بغداد، ١٩٧٨.

- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٨٧، لمحافظة اربيل، دهوك، السليمانية، ديالى، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء- بغداد، ١٩٨٨.

٣- نووسەر لەم سەرچاوانەی تاوتوێ کردووە:

- المملكة العراقية، مديرية النفوس العامة، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٤٧، الجزء الاول والثاني، بغداد، ١٩٥٤، صفحات عديدة.

- الجمهورية العراقية، وزاة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتجيل عام ١٩٥٧: لوائي ديالى و الكوت، مطبعة العاني- بغداد، ١٩٦١. لوائي

السليمانية و كركوك، مطبعة العاني- بغداد، ١٩٦١. لوائي الموصل و اربيل، مطبعة الارشاد- بغداد، ١٩٦١.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٦٥، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء- بغداد، ١٩٧٣.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧، لمحافظة اربيل، دهوك، السليمانية، ديالى، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء- بغداد، ١٩٧٨.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، مديرية الاحصاء السكاني، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٨٧، لمحافظة اربيل، دهوك، السليمانية، ديالى، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء- بغداد، ١٩٨٨.

سەرچاوەی ئاماری

سەرچاوەی ١

دانیشتوانی باشووری کوردستان بەگوێرەی زمانی دایک -١٩٥٧ *

ئوستان	دانیشتوان	زمان				
		کورد	عارەب	تورکمان	سریانی	نەزانراو
هەولێر	٢٧٣٣٨٣	٢٤٣٣٣٥	١٧٩١٥	٦٨٧٣	٤٦٨٩	٥٧١
خانەقین	١٩٠٢٢٨	١٢٩٣٥٦	٤٥٦٥٥	١٣٣١٦	-	١٩٠١
سلێمانی	٣٠٤٨٩٥	٢٩٩٩٣٦	٣٢٨٥	٣٦٦	٣٣٨	٩٧٠
کەرکوک	٣٨٨٨٣٩	١٨٧٥٩٣	١٠٩٦٢٠	٨٣٣٧١	١٦٠٥	٦٦٥٠
موسڵ	٦٤٨٣٠٩	١٤١٢٠٦	٤٥١٨٥٠	٦٨٧٣	٤٦١٧٥	٢٢٠٥
هی دیکە	١٦٧٣٦	٧٤٦	١٤٧٣٤	٣٤٧	٣٥	٨٧٤
تێکرا	١٨٢٢٣٦٠	١٠٠٣١٧٣	٦٤٣٠٥٩	١١١١٤٦	٥٢٨٤٢	١٣١٧١

* نووسەر لەم سەرچاوانەی تاوتوێ کردووە:

- الجمهورية العراقية، وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، لوائي ديالى وكوت، لوائي السليمانية وكركوك، لوائي الموصل واربيل، مطبعة العاني- بغداد، ١٩٦١.

- عەبدوڵڵا غەفوور، ئارستوڤە ت. ئە، باری ئەتنۆ- دیموگرافی باشووری کوردستان، گۆڤاری (ڕەگەز و میللەتان)، مۆسکۆ، ١٩٨٩، ژمارە- ١٩.

سەرپاری ٢

دانیشتوانی کوردستان بە گوێرەی زمانی دایک- ١٩٦٥ *

ئستان قەزا ناحیە	ژمارەی دانیشتوان	زمان			
		کوردی	عارەبی	تورکمانی	هیتر
دهۆک	١٤٥٨٤٣	١١٤٩٣٥	١٥٢٥٠	١٧٢٩	١٣٩٢٠
سەنتەر	١٧٦٤٦	١٣٧٧٤	١٠١٣	١٧	٢٨٤٢
سیمێل	١٢٨٤٥	٧٠٦١	٣٣٠١	١٤٠٧	١٠٧٦
دۆسکی	٢٧٣١	١٦٥٦	١٠٧	-	٩٦٨
زاوێتە	٣٥٨٠	٢٧١٢	٧٢٩	٦	١٣٣
مزووری	٣٥٦	٢٥٢	١٠٢	-	٢
ئامێدی					
سەنتەر	٣٣١٠	٢٠٠٢	٨٤٨	١١	٤٤٩
سەرسەنگ	٤٢٦٤	١٧٤٤	١٨٥٩	٣٢	٦٢٩
نێروە و رێکان	١١٧٧٣	١١٣٦٥	٤٠	١	٣٦٧
بەرواری باڵا	١٦٣٨٤	١٥٥٢٥	١٧٣	-	٦٨٦
زاخۆ					
سەنتەر	١٤٦٤٧	١١١٧٣	١٨٩٨	٢٣٥	١٣٤٢
سلێڤانی	٨٣٧٣	٤٤٣٢	١٤٤٦	٩	٢٤٨٦

* شاکر خصباك (الدكتور)، العراق الشمالي، دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٣، ص١٢٦- ١٢٨. زۆربەی ژمارەکان لەلایەن (عەبدوڵڵا غەفور) راستکراونەتەوە.

تێبینی: سەرچاوەکە پەیڕەوی لە هەڵە، لەبەر ئەمە ئاچاربووم ژمارەکان بە دەستکارییەوە وەربگرم لەبەر ئەبوونی سەرچاوەی تر.

سنلی	١٥١٨	١٤٤٧	١٨	-	٥٣
گولی	٨٥١١	٤٥٤٢	١٤٦٣	٩	٢٤٩٧
ئاکرێ					
سەنتەر	١٠١٦٣	٨٤٤٤	١٥٤٢	٢	١٧٥
سورچی	١٠٧٧١	١٠٧١٣	٤١	-	١٧
عەشایەر سەبعە	١٧٤٢٤	١٧٠٦٤	١٩٤	-	١٦٦
نەهلە	١٥٣٩	١٠٢٩	٤٧٧	-	٣٣
هەولێر	٣٥٦٢٩٣	٣٠٣٣٧٧	٤٦٩١٥	١٥٣٧	٤٤٦٤
سەنتەر	٩٠٩٥٦	٨٣٠٩٤	٤٢١٣	١٤٨٧	٢١٥٢
عەنکاوە	٢٦١٢٢	٢١٩١٣	٤٠٥٣	١٣	١٤٣
قوشتەپە	٢٠٦٨٣	١٩٠٣٢	١٦٢٨	٦	١٧
شەقلاوە					
سەنتەر	٨٧٨٩	٧٥٠٢	١٢٤٢	١	٤٤
هەریر	١٣٦٦٠	١٣٥٥٨	٢٤	-	٧٨
خۆشناو	١١٨٢٣	١١٧٣٨	٢٤	-	٦١
سەلاحەدین	١٤١٣١	١١٥٦٣	٢٥٤٠	٨	٢٠
زێبار					
سەنتەر	٥٨٦٥	٥٨٢٤	٤١	-	-
بارزان	٤٠٩٧	٤٠٨٣	١٤	-	-
مزوری باڵا	١٠٢٢٦	٩٦٦٦	٥٦٠	-	-
رواندز					
سەنتەر	١٨٩٥٢	١٥٧٠٥	٢٨٦٤	٥	٣٨٧
باڵەک	١٥٥٤٧	١٢٠٠٦	٣٤٨٧	١١	٤٣
برادۆست	٥٩٤٠	٥٩١٣	٢٧	-	-

دیانا	٩٦٣٩	٧١٨٤	١٧٦٤	٢	٦٨٩
مەخمور					
سەنتەر	٧٣١٨	٤٢٧٧	٣٠٣٩	٢	-
گوێر	١٨٥٢٤	١٢١٠٨	٦٣٧٤	-	٤٢
کەندیناوە	١٨٨٧٤	١٤٧٢٩	٣٥١٨	-	٦٢٧
قەراج	٩٩٣٦	٥١٢١	٤٨١٠	-	٥
کۆیە					
سەنتەر	٢٩١٥٥	٢٥٢٠٣	٣٨١٨	١	١٣٣
تەقتەق	١٦٠١٦	١٣١٥٨	٢٨٧٥	١	٣٢
کەرکوک	٤٧٣٦٢٦	١٧٠٩٠٥	١٨٤٥٣٥	٤٩٢٣٩	٦٨٩٤٧
سەنتەر	١٨٣٩٨١	٧٠٨١٩	٤٠٥٨١	١٠٣١٦	٦٢٢٦٥
تازەخورماتوو	١٥٠٠٦	٢٢٤٤	٦٠١٧	٦٤٩٩	٢٤٦
شوان	١٥٢٧٩	٤٠٤٦	٦٧٤٥	٤٣١٨	١٧٠
ئالتون کوپری	١٥٣٣٨	٣٩٤٤	٥٥١٨	٤٣٦٦	١٥١٠
قەرەحەسەن	١٦٣٦٠	٨٩٦٨	٥٧٩٩	١٠٨١	٥١٢
دووبز	٢٠٤٤٩	٢٧٥٩	١٦٩١٠	٩٨	٦٨٢
توزخورماتوو					
سەنتەر	٣٨٢٣٤	٦٦٥٠	١٥٧٥٤	١٥٤٩٧	٣٣٣
قادرکەرەم	١٥٩٧٧	٨٠٩٨	٧٢٠٧	٥٣١	١٤١
داقوق	١٨٩١٩	٨٨٩٣	٧٢٠٦	٢١٣٣	٦٨٧
چەمچەماڵ					
سەنتەر	٢١٢٣٢	١٠٣٩٧	١٠٧٢٤	٢٦	٨٥
ئاغجەلەر	١٤٠٣٤	١٣٧١٨	٢٤٤	٣	٦٩
سەنگاو	١٧٥١	١٧٥١	-	-	-
حەویجە					

سەنتەر	٢٨٣٣	٥٩٦	٢٠٦٢	٦٨	١٠٧
حمزیه	١٨٤٩١	٤٠٩	١٧٨٥٦	-	٢٢٦
ریباز	١٧٣٠٨	٤٣٠	١٦٧٤٦	٢٨	١٠٤
كفری					
سەنتەر	٨٢٦٧	٥٣١٣	٧٢٢	١٤٥٣	٧٧٩
پیراز	٧٦٤٥	٤٥٤٤	٢٦٤٢	٢	٤٥٧
شیروانه	٢٣١١٣	١٢٨٠٥	٩٤٢٣	٧٢٠	١٦٥
قرەتپه	١٩٤٠٩	٤٥٢٢	١٢٣٧٩	٢١٠٠	٤٠٩
موسل	٦٢٦٤٥٩	١٧٤٨٢٧	٣٨٤٥٤٦	٣٦٤١٠	٣٠٦٧٥
سەنتەر	٢٦٤١٤٦	٤٠٢٣٢	٢١٣١٧٥	١٤٤٧	٩٢٩٢
حمدانییه	٤٣٣٩٠	٤٣٤٢	٣١٨١٤	٧٢	٧١٦٢
تلكیف	٣١٠٣١	١٠٣٤	٢٣٨٢٨	٢٧	٦١٤٢
بعشیقه	٢٤٧٧٣	٤٨٩١	١٨١١٢	-	١٧٧٠
حومیدات	٢٥٢٢٢	١٠٠	٢٤٩٩٧	-	١٢٥
زاب	١٣٥١٨	١٧٠	١٣٢٥٥	-	٩٣
تلعفر					
سەنتەر	٣٦٩٩٨	٨٩٧	٩٨٨٨	٢٥٥٠٥	٧٠٨
زومار	٣٢٣١٨	١٣٧٢٦	١٨٣٦١	٨	٢٢٣
عیازیه	٢٠٤٨٠	٢٣٤٤	١٢٧٩٣	٤١٣٦	١٢٠٧
ربیعه	١٥٤٥٣	١٠١٩	١٤٣٤٧	٢٨	٥٩
شیخان					
سەنتەر	٢٣٠٢٥	١٧٥١٩	٣١٩١	٤٤٨	١٨٦٧
نعلقوش	١٥٨١٧	٩٦٤٨	٤٤٧٥	١٥	١٦٧٩،
شنگار					
سەنتەر	٧٩٨٤	٤٥٩٣	٣٣٠٣	٤٩	٣٩

شەنگار	٤٤٢٢٣	٢٥٥١٣	١٣٩٧٩	٤٥٤٦	١٨٥
شێخان	٢٨٠٨٠	٢٣٩٠٣	٣٩٢٥	١٢٩	١٢٤
سلێمانی	٣٩٩٧٦٨	٣٤٥٢٩٩	٥٢٥٩١	٤٩٤	١٣٨٤
سەنتەر	١٦٠٦٤٧	-	-	-	-
هەڵەبجە	٧٦٠٨٦	-	-	-	-
پێنجوین	٢٤٧٣٢	-	-	-	-
شارباژێڕ	٤٨٣٠٣	-	-	-	-
پشدەر	٤٣٠٦٣	-	-	-	-
رانیە	٤٦٩٣٧	-	-	-	-
خانەقین					
سەنتەر	٣٩٣١٦	٢٨٦٢٦	٧٠٤٣	١٦٩٩	١٩٤٨
مەیدان	٢٨١٨	٢٠٥٥	٧٣٩	-	٢٤
قۆرەتوو	٩١٢٩	١٥٥١	٥٢٠	-	٥٨
سەعدیە	١٢٥٩٩	٢٥٦٠	٨٤٤٧	١١٠١	٤٩١
جەلەولا	٢٢٢٠٨	٤٩٤٣	٣٤١٨	-	١٣٨٤٧
مەندەلی					
سەنتەر	٣٢٢٨٣	٩٥٧٩	٢١٢٣٥	٩٤٦	٨٢٣
بەلەدروز	٢١٦٠٩	-	-	-	-
قەزانیە	١٩٥٦	-	-	-	-
بەدرە					
سەنتەر	٥٩٦٦	-	-	-	-
زورباتیە	٣٨٨٥	-	-	-	-
جەسان	٥٢٩٥	-	-	-	-

خشتەی ژمارە ٢

پێکهاتنی نەتەوەیی دانیشتوان لە ئوستانەکانی باشووری کوردستاندا ١٩٧٧[*]

ئوستان	ژمارەی دانیشتوان	نەتەوە					
		کورد	عارەب	تورکمان	سریان	ئەرمەن	نەزانراو
هەولێر	٥٤١٠٨٦	٤٦٥١٢٢	٥٦٠٢٥	٨٨٨٥	٩٣٢٤	١١٤	١٦١٦
٪	١٠٠,٠	٨٦,٠	١٠,٤	١,٦	١,٧	-	٠,٣
دهۆک	٢٥٠٢٨٣	١٩٠١٦١	٤٦٢٩٦	٥٠٥	١١٧٠٥	٨٨١	٧٣٦
٪	١٠٠,٠	٧٦,٠	١٨,٥	٠,٢	٤,٦	٠,٤	٠,٣
خانەقین	٢٨٤٧٥٨	٧٢٨٩٨	١٩٢٧٨١	١٧٣٧٠	٢٥٢	٢٣	١٤٣٤
٪	١٠٠,٠	٢٥,٦	٦٧,٧	٦,١	-	-	٠,٥
سلێمانی	٦٨٩١١٩	٦٤٧٣٤١	٣٧٧٢٢	٨٧٠	٤٥٦	٥٧	٣٦٧٣
٪	١٠٠,٠	٩٣,٩	٥,٥	٠,١	-	-	٠,٤
کەرکوک	٤٩٢٦١٥	١٨٥٣٦٣	٢١٨٧٥٥	٨٠٣٤٧	٤٠٥٠	٥٨١	٣٦١٩
٪	١٠٠,٠	٣٧,٦	٤٤,٤	١٦,٣	٠,٨	٠,١	٠,٧
نەینەوا	٩٤٢٥٣٦	١٢٥٣٥٧	٨٠٤٨١٦	٨٤٨٣	٩٤٢	١١١	٢٨٢٧
٪	١٠٠,٠	١٣,٣	٨٥,٤	٠,٩	٠,١	-	٠,٣
ص دیکە	٩٠٦١١	٢١٤	٨٨٢٥٥	١٨١	-	-	٩١
٪	١٠٠,٠	٢,٣	٩٧,٤	٠,٢	-	-	٠,١
پێکڕا	٣٢٩١٠٠٨	١٦٨٨٢٣٦	١٤٤٤٦٤٩	١١٦٦٤١	٣٦٧٢٩	١٧٦٧	١٢٩٩٦
٪	١٠٠,٠	٥١,٣	٤٣,٩	٣,٥	٠,٨	٠,١	٠,٤

---

[*] ئیسماعیل دەباغ، کورد و کەمە نەتەوایەتییەکانی تر لە سەرژمێری ساڵی ١٩٧٧، بەشی یەکەم، چاپخانەی پەروەردە، هەولێر، ١٩٧٧، ل ١٥-١٨.

تێبینی: سەرجەمی دانیشتوان لەم تابلیە ١٢٣٠٢ کەس کەمترە لەو ژمارەیەی لە (نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧) بڵاوکراوەتەوە.

سەرباری ٤

پێکهاتنی نەتەوەیی دانیشتوان لە قەزایەکانی باشووری کوردستاندا- ١٩٧٧*

قەزا	نەتەوە						
	کورد	عارەب	تورکمان	ئەرمەن	سریان	هیدیکە	سەرجەم
هەولێر							
سەنتەر	٨٧,٩٠	٦,١٠	٣,١٧	٠,٠٣	٢,٤٣	٠,٣٧	١٠٠,٠
چۆمان	٧٤,٥٠	٢٤,٨٣	٠,٣٥	-	٠,١٧	٠,١٥	١٠٠,٠
رواندز	٨٣,٩٠	١٤,٨٢	٠,٢٠	٠,٠٣	٠,٩٣	٠,١٢	١٠٠,٠
زێبار	٨٠,٢٨	١٨,٨٨	٠,٢١	-	٠,٤٠	٠,٢٣	١٠٠,٠
شەقلاوە	٩٢,١١	٤,١٩	٠,٠٧	٠,٠٣	٣,٥٢	٠,٠٨	١٠٠,٠
کۆیە	٩٨,٦٣	١,١١	٠,٠٢	-	٠,١٤	٠,١٠	١٠٠,٠
مەخموور	٦٩,٥٠	٢٩,٨٦	٠,٤٠	-	٠,٠٢	٠,٢٢	١٠٠,٠
دهۆک							
سەنتەر	٧٥,٣٧	١٨,٣٧	٠,٢٧	٠,١٤	٥,٤٥	٠,٤٠	١٠٠,٠
ئامێدی	٨٤,٢٨	٨,٤٩	٠,١٢	٠,٠١	٦,٩٣	٠,١٧	١٠٠,٠
زاخۆ	٦٨,٥٩	٢٨,٥٨	٠,١٩	٠,٩٩	١,٣٨	٠,٢٧	١٠٠,٠
سلێمانی							
سەنتەر	٩٣,٨١	٥,٣٣	٠,١٨	٠,٠٢	٠,١٦	٠,٤٤	١٠٠,٠
پشدەر	٩٩,٥٧	٠,٢٦	-	-	-	٠,١٧	١٠٠,٠
پێنجوێن	٩٣,٨٨	٥,٧٧	٠,٠٣	-	-	٠,٣٢	١٠٠,٠
چەمچەماڵ	٩٤,٧٠	١,٩٠	٠,٠٤	-	-	٠,٣٦	١٠٠,٠
دەربەندیخان	٩١,٤	٧,٦	٠,١٥	-	٠,٢١	٠,٦٤	١٠٠,٠
دوکان	٩٣,٠١	٦,٧	٠,١٣	-	٠,٠٣	٠,١١	١٠٠,٠

---

* هەمان سەرچاوە، ل ٢٦-٣١.

رانیە	٩٧,٠٠	٢,٧٥	٠,٠٤	٠,٠١	٠,٠١	٠,١٩	١٠٠,٠
شارباژێر	٩٠,٥١	٨,٧٩	٠,١٨	-	-	٠,٥٢	١٠٠,٠
کەلار	٨٥,٣١	١٤,١٥	٠,٢٤	-	-	٠,٣٠	١٠٠,٠
هەڵەبجە	٩٤,٧٢	٤,٧٠	٠,٠٩	-	-	٠,٤٨	١٠٠,٠
کەرکوک							
سەنتەر	٤٠,٥٩	٣٨,٤٦	١٩,٠٤	٠,١٤	٠,٩٨	٠,٧٩	١٠٠,٠
حەویجە	٣,٩٧	٩٥,٠٣	٠,٨٠	-	-	٠,٢٠	١٠٠,٠
دوبز	٥٢,٢٢	٣٧,٨٩	٨,٥٩	٠,٠٣	٠,٣٢	٠,٩٥	١٠٠,٠
نەینەوا							
سەنتەر	١٠,٠٨	٨٨,٣٨	١,١٠	٠,٠٢	٠,٠٧	٠,٣٥	١٠٠,٠
ئاکرێ	٩١,٠٩	٧,٩٩	٠,٠٦	٠,٠١	-	٠,٩٣	١٠٠,٠
تەلەعفەر	٣,٢١	٩٥,٥٤	١,٠٢	-	-	٠,٢٣	١٠٠,٠
تلکێف	١,٩٧	٩٥,٨١	٠,٤٩	-	١,٣٨	٠,٣٥	١٠٠,٠
حەمدانیە	٣,٧٩	٩٢,٩٧	٣,١١	-	-	٠,١٣	١٠٠,٠
شەنگار	٣٢،٦	٠٥،٩٣	٤٢،٠	-	٠١،٠	١٩،٠	١٠٠,٠
شێخان	٣٦,٩٧	٦٢,١٠	٠,٢١	-	-	٠,٧٢	١٠٠,٠
خانەقین	٢٧,٢٨	٦٧,٨٦	٤,٠٥	٠٣،٠	٠,٠٣	٠,٧٥	١٠٠,٠
کفری	٥١,٥٤	٤١,٨٩	٥,٧١	٠,٠١	٠,٠١	٨٤،٠	١٠٠,٠
مقدادیە	٤,١١	٩٥,٣٠	٠,٣٢	٠,٠٣	٠,٠٣	٠,٢١	١٠٠,٠
مەندەلی	١,٤١	٩٨,٤١	٠,٠٦	-	٠,٠٣	٠,١٢	١٠٠,٠
بەدرە	٠,٣٧	٩٩,٥٤	-	-	-	٠,٠٩	١٠٠,٠
توزخورماتوو	٥٤,٢٨	٣٥,٣٥	١٨,٤٣	٠,٠١	-	٠,٩٣	١٠٠,٠

سەرباری ٥

پۆلێنکردنی شارەکانی باشووری کوردستان-١٩٦٥*

دسته	ژمارەی شار	دانیشتوان	
		هەزار	%
١٠٠ و زیاتر	٢	٤٣٩	٤٥،٥
١٠٠-٥٠	٢	١٧٥	١٨،٢
٥٠-٣٠	١	٣٧	٣،٨
٣٠-٢٠	١	٢٣	٢،٤
٢٠-١٠	٨	١٠٢	١٠،٦
١٠-٥	١٣	٨٩	٩،٢
٥-٢	٢٠	٦٠	٦،٢
لە ٢ کەمتر	٥٥	٣٩	٤،١
تێکرا	١٠٣	٩٦٤	١٠٠

* الجمهورية العراقية وزارة التخطيط جهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٦٥، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء- بغداد ١٩٧٧، ص٣-١٤.

سەرپاری ٦

ڕیزکردنی شارەکانی باشووری کوردستان بەگوێرەی ژمارەی دانیشتوان- ١٩٧٧*

موسڵ	٤٢٩٨٨٣
کەرکوک	٣٠٧٤٦٣
هەولێر	١٩٣٥٥٨
سلێمانی	١٧٥٤١٣
تەلەعفەر	٥٧٤٨٣
دهۆک	٤٠١٩١
زاخۆ	٣٠٢٩٩
خانەقین	٢٩١٢٧
هەڵەبجە	٢٢٤١١
توزخورماتوو	٢١٥٥٨
مقدادیە	٢١٣٤٥
جەلەولا	١٩٣٦٨
مەندەلی	١٥٤٧٤
کۆیە	١٥٣١٩
قەڵادزێ	١٣٦٨٥
چەمچەماڵ	١٣٤٢٣

* الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، جهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧ لمحافظة اربيل، دهوك، ديالى، السليمانية، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء- بغداد ١٩٧٨.

کفری	١٠٧١٥
شەقلاوە	٩٨٢٦
دەربەندیخان	٩٤٦٠
قەرەتوش	٩٣٨٧
کەلار	٩٢٧٤
باشیقە	٨٨٤٣
سەرچنار	٨٧٣٧
دوویز	٨٦٤٣
رانیە	٨٥٩٤
رواندز	٨٥٨٣
پێنجوێن	٨٥٥٤
ئاکرێ	٨١٢٢
رانیە	٧٩٣٢
سەیدسادق	٧٨٩٥
سیمێل	٧٧٨١
سەرسەنگ	٧٧٦٠
حەلەبجە	٧٥٩٥
سەعدیە	٧٣٩٦
دیانا	٧٠٨٤
ئامێدی	٦٩٤٦
تازە خورماتوو	٦٨٨٣

تلكيف	٦٧١٩
گەلاڵە	٦٦٦٠
شەنگار	٦٣٣٨
بەلەدروز	٦٣٣٠
بیارە	٦٢٠٦
عەنکاوە	٥٧٥٥
مەخمور	٥٣٠٧
عەینسفنی	٥٢٧٢
چۆمان	٥٠٢٢
باتوفە	٤٩٢٠
پردێ	٤٨٤٠
میرگەسور	٤٥٥٥
سەلاحەدین	٤٤٥١
سنونی	٤٢٠٣
دوکان	٣٩٤٠
بەرتلە	٣٩٤٠
قەرەحەسەن	٣٩١٢
حەریر	٣٧٥٥
خەلیفان	٣٧٠٠
داقوق	٣٦٢١
بەدرە	٣٥٥٩

ئەلگرش	٣٥٢٥
هەریەت	٣٣٩٦
شەرانش	٣٣٢٠
سەنگسەر	٣٢٤٧
هەلبیوك	٣١٩٢
ئامرلی	٣١٦٣
شەك	٢٩٣٧
سلێمان بەگ	٢٨٨٥
قەزانیە	٢٨٠٨
مارەت	٢٧٦٠
ئالەگمنی	٢٧٤٧
زومار	٢٦٢١
دیبەگە	٢٥٧٨
مەنسوریە	٢٤٢٩
لەیلان	٢٣٩٣
ریاز	٢٣٠٥
گزیتەپە	٢٢٨٨
خورمال	٢٢٣٦
جەسان	٢٢٣٤
حومیدات	٢٢٢٣
چوارتا	٢٢١٦

گرتێو	٢٠٠٨
پایەجی	١٩٤٥
هێرڵ	١٨١٥
شهوان مەزن	١٦٣٥
رەبیعە	١٦١١
زاویتە	١٦٠٣
بەردەرەش	١٥٥٢
وانە	١٥١٧
تەقتەق	١٤٧٧
بەرزابە	١٤٧٠
بێژل	١٤٥٧
خەلەکان	١٤٤٩
دیبارتە	١٤٣٣
مانگێش	١٤١٩
کەلاك	١٤١٤
بنگرد	١٣٩٩
باوەنور	١٣٧٩
قەرەداغ	١٣٦٣
قادرکەرەم	١٣٥٣
زەوباتیە	١٢٥٥
ئاغجەلەر	١٢٣٩

١٢٣٠	باسنێ
١٢٢٠	هولان
١١٧٧	جەبارە
١١١٧	قوشتەپە
١٠٢٥	جبور
٩٥٧	گردەسێن
٩٤٩	سیدەکان
٨٤٣	کێلە سپی
٨٣٥	بێتێل
٧٧٨	مرتیا
٧٥٥	خزر
٧٢٤	رێتار
٦٨٤	ئاسێن
٦٦٧	برایم خەلیل
٥٨٠	بێترانە
٥٤٣	نەوجول
٥٤٠	سەر قەلا
٤٤٠	ئەتروش
٤٠٣	سەردەشت
٣٨٣	گەرماف
٣٨٢	ئەمیناڵ

کانی ماسی	٣٥٧
دێگەڵە	٣١٣
معیدان	٢٣٥
قورەترو	١٤٣
تیلکۆ	-
حاجی ئومەران	-
کۆکس	-
بالۆتە	-

سەرپاری ٧

ریزکردنی شارەکانی باشووری کوردستان بەگوێرەی ژمارەی دانیشتوان ١٩٨٧*

موسڵ	٦٦٤٢٢١
هەولێر	٤٤٥٩٣٧
کەرکوک	٣٩٩١٨٩
سلێمانی	٣٦٤٠٩٦
دهۆک	١١٤٣٢٢
تەلەعفەر	٩٠٨٨٥
کەلار	٦٣١٠٢
زاخۆ	٦٠٦٥٥
چەمچەماڵ	٥٠٣٠٠
رانیە	٤٩٩٨٦
توزخورماتو	٤١٢٤١
کۆیە	٣٩٤٨٤
سنونی	٣٩٤٥٧
مقدادیە	٣٧٤٤٤
هەلەبجە	٣٧٠٤٩

* الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط جهاز المركزي للاحصاء، مديرية احصاء السكاني، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٨٧، لمحافظة اربيل، دهوك، ديالى، السليمانية، صلاح الدين، كركوك، نينوى، واسط، مطبعة الجهاز المركزي للاحصاء- بغداد ١٩٨٨.

تەلکێف	٣٦٧٢٣
بەلەدرۆز	٢٨٩١٨
جەلەولا	٢٦٦٦٦
تازەخورماتوو	٢٦١٩٣
کفری	٢٢٠٢٦
عەنکاوە	١٩٣٤٠
قەرەقوش	١٨٩٩٨
خانەقین	١٨٠٥٧
قورەوان	١٧٩٤٨
شەقلاوە	١٧٥٦٥
ئاکرێ	١٦٨٢٤
هەریر	١٦٦٣٣
سیمێل	١٥٦٠٤
دەربەندیخان	١٥٣٥٠
باشیقە	١٤٨٩٥
قەڵادزێ	١٤٤٨٧
حەویجە	١٣٤٦٢
مەخمور	١٢٧٨٥
دیانا	١٢٣٢٦
کێلەسپی	١١٩٠٣
دوربز	١٠١٣٣

بەرتلە	٩٥٧٤
زەرلیەن	٩٣٥٧
سەعدیە	٩٣٣٣
عەینسفنی	٩٣٢٧
رواندز	٨٦١٦
شەنگار	٨٣٣١
دوكان	٨٢٠٧
سەرچنار	٧٥١٣
پردێ	٧٢٨٣
سەلاحەدین	٧١٢٩
تازەخورماتو	٦٥٦٠
قەرەتەپە	٦١٣٠
خەلیفان	٦٠٥٠
سۆران	٥٦٦٧
باتوفە	٥٥٦٤
ئامرلی	٥٤١٨
مەنسوریە	٥٣٧٧
داقوق	٥٢٥٢
عەربەت	٥٢٢٥
زاب	٤٩٣٦
ئامێدی	٤٨٧٢

سلێمان بەگ	٤٨٢٦
تەلکرش	٤٧٩٥
بەردەرەش	٤٥٧٣
سەنگەسەر	٤٤٤٧
ئاڵەگنی	٤٤٠٢
خەلەکان	٤٠٧٤
پیبیل	٤٠٤١
سەرسەنگ	٤٠١٣
حەرمیدات	٣٩٨٨
ریاز	٣٩٣٧
شەرلنش	٢٥٥٨
گرتێ	٣١١٧
باوضور	٣٠٣٦
زومار	٢٩٥٤
جەسان	٢٩٢٢
رەمیمە	٢٨٠٠
جبرو	٢٥٤٩
تەمیناڵ	٢٦٢٨
مانگیش	٢٢٦٤
بەرزلە	٢١٥٢
قسپیق	٢٠٣٨

چوارتا	١٥٠٨
بالرته	١٤٦٩
قەزانیه	١٤٤٠
خزر	١١١٧
ئاسهن	١٠٥٠
زاویته	٧٢٩
بەدره	٤١٠
خەلەکان	٢٠٣
مەندەلی	١٣
پێنجوین	-
پیترانه	-
کارێزه	-
مێرگەسور	-
کانی ماسی	-
چۆمان	-